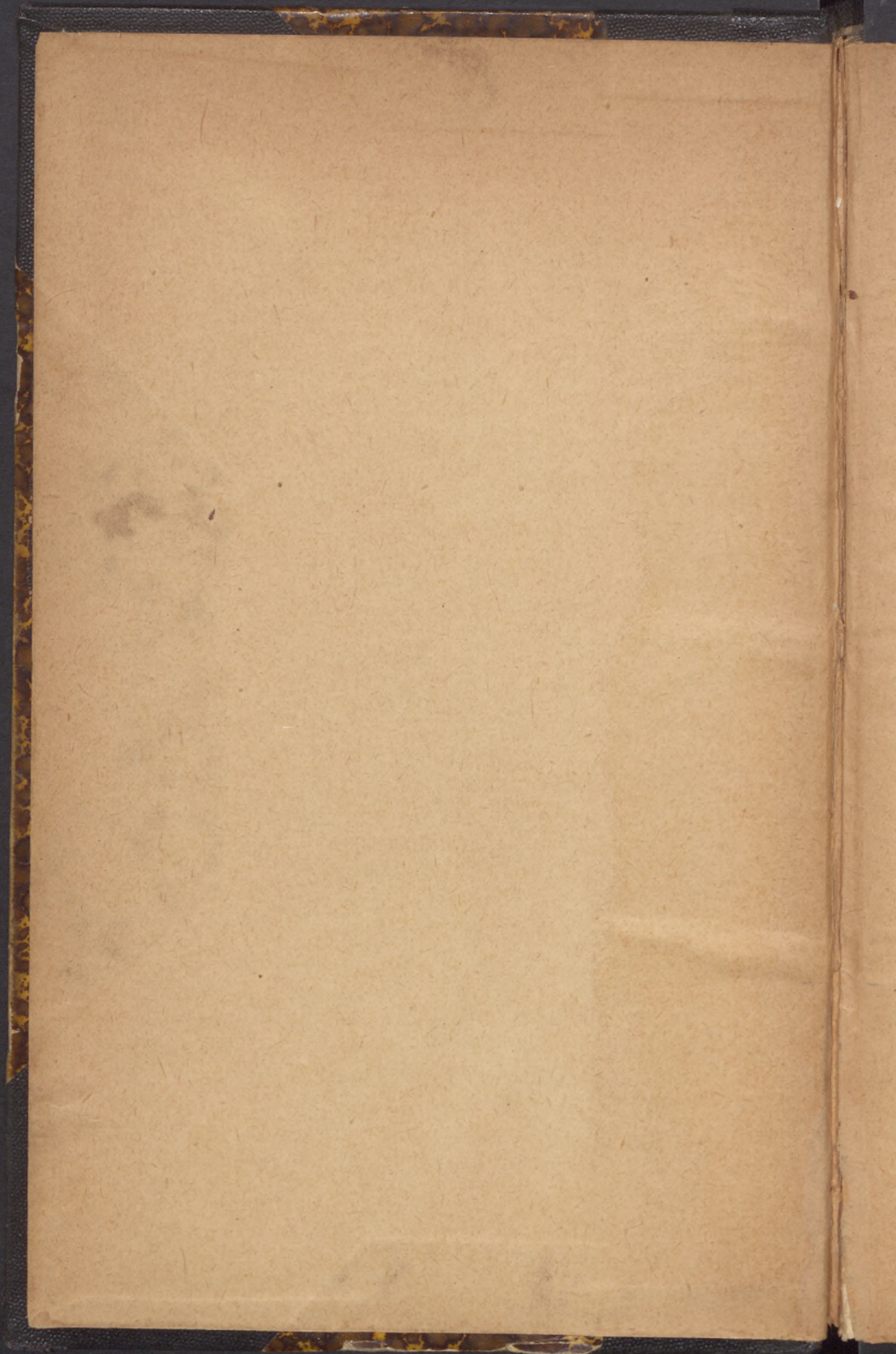
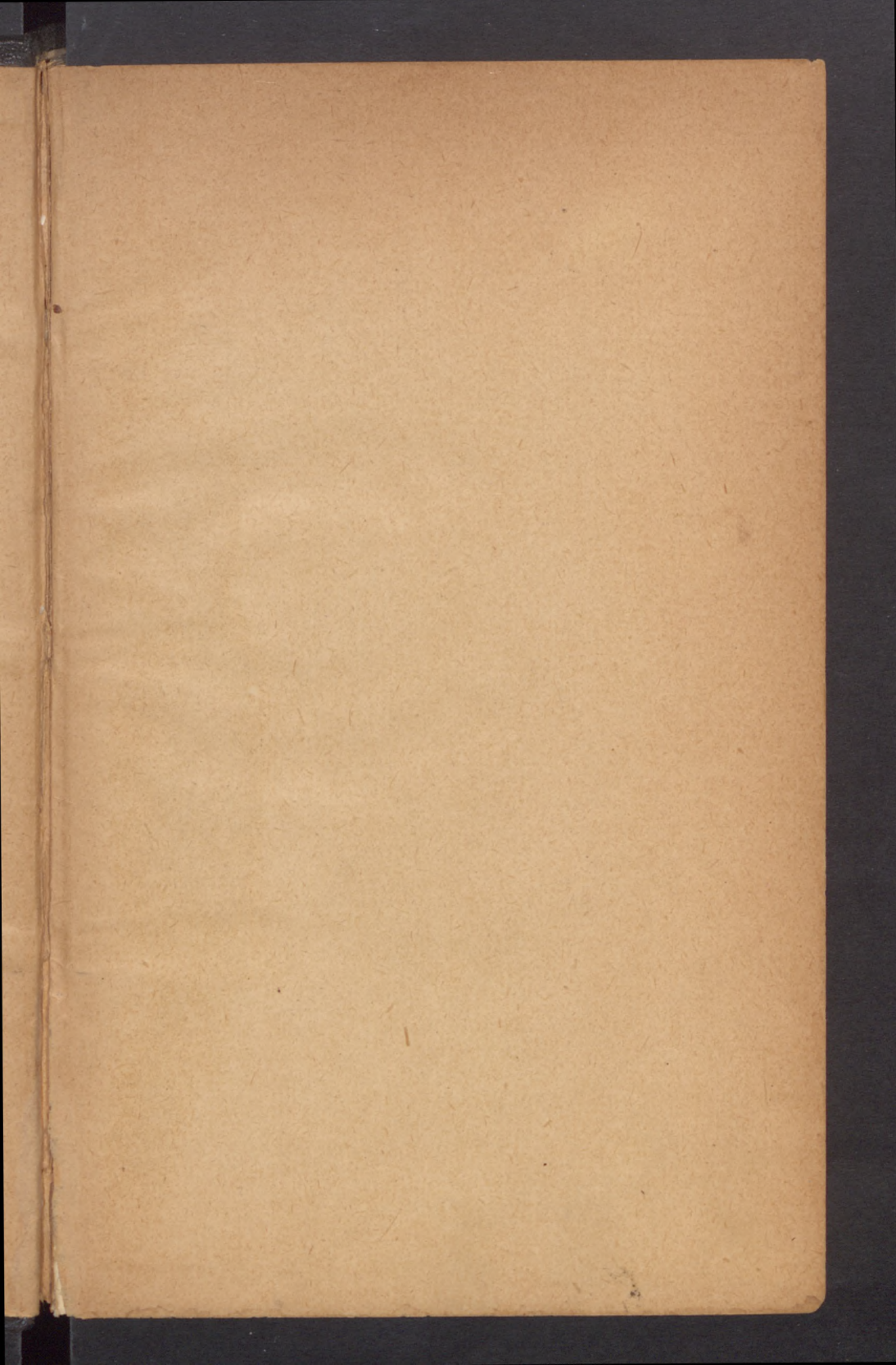

200212

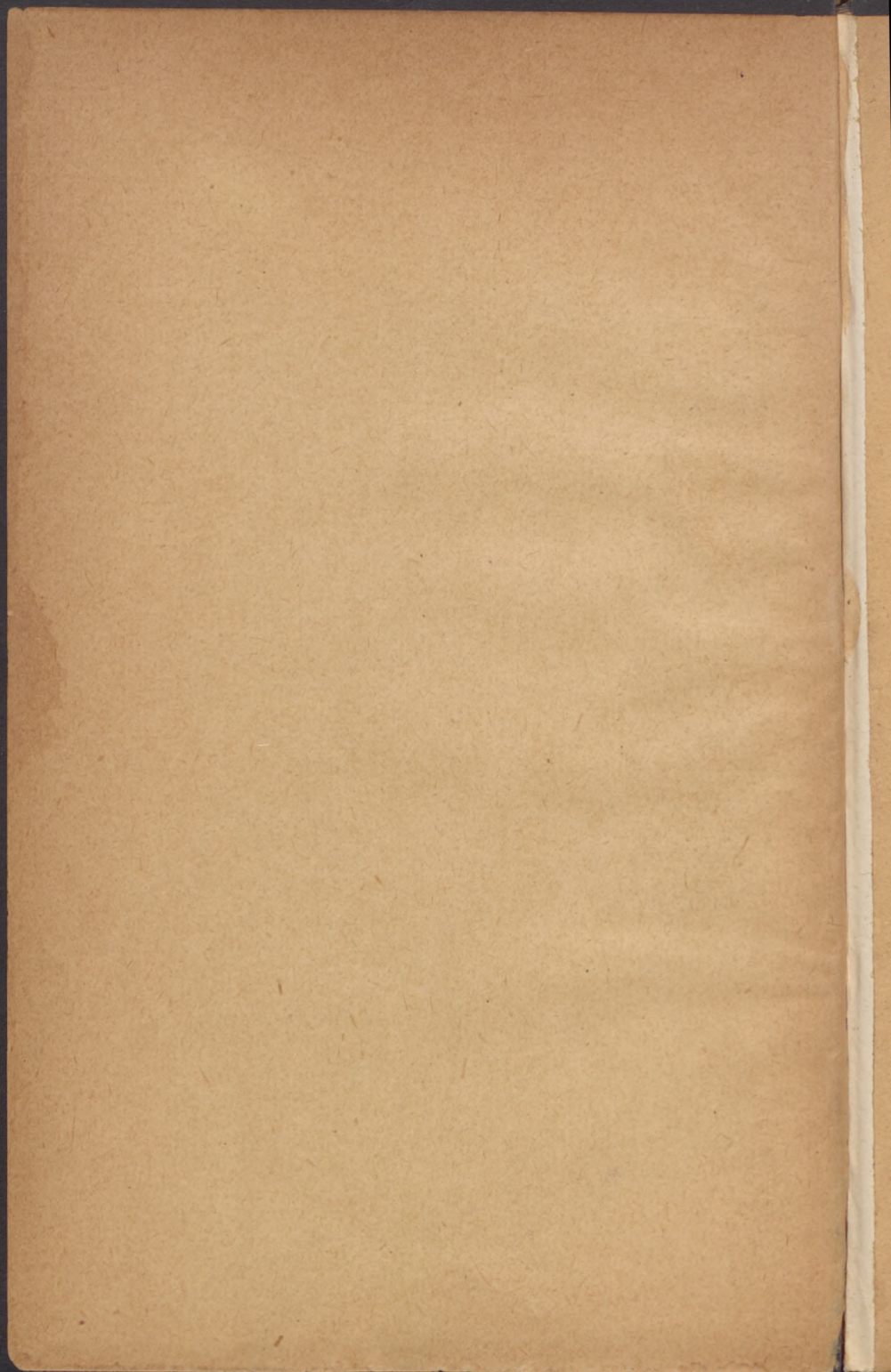

256 fr

B. EÖTVÖS JÓZSEF

IRTA

DR. VOINOVICH GÉZA

28

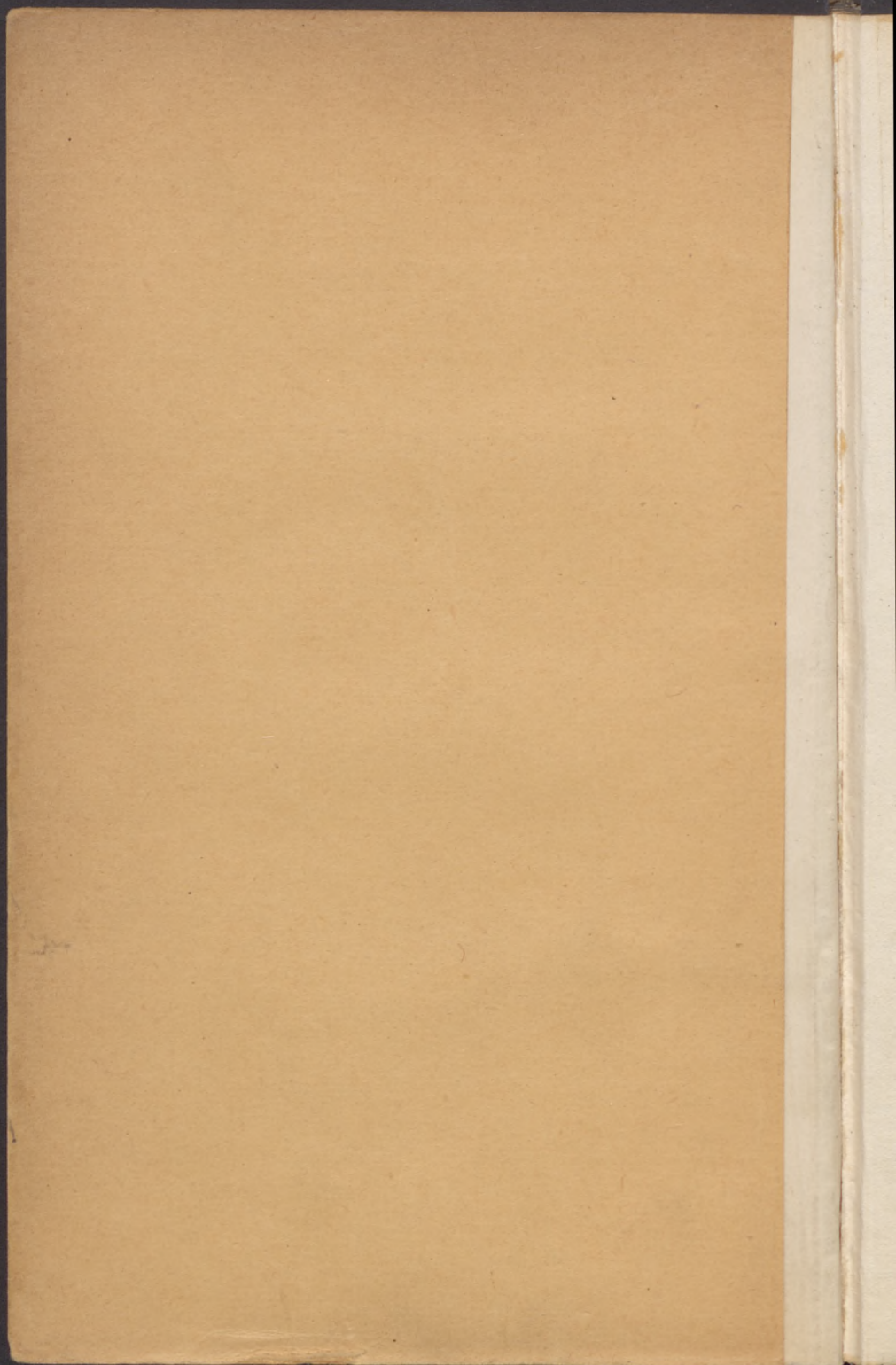
BUDAPEST MDCCCIV
VIII., ÜLLŐI-ÚT 18. SZÁM.

RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET R.-T.

1904

B. EÖTVÖS JÓZSEF

A MAGY. TUD. AKADÉMIÁNÁL AZ ORSZÁGOS EÖTVÖS BIZOTTSÁG
PÁLYÁZATÁN KÉTEZER KORONÁS PÁLYADIJAT NYERT TANULMÁNY

IRTA

DR. VOINOVICH GÉZA

BUDAPEST MDCCCIV
VIII., ÜLLŐI-ÚT 18. SZÁM.

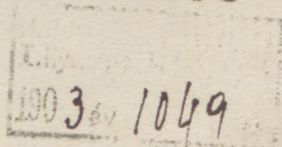
RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET R.-T.

Hung. l.
933 hb

200212

Révai és Salamon könyvnyomdája Budapest, Üllői-út 18.

A KIFEJLŐDÉS.

Életrajzírók két hibába esnek rendszeren, melyeket igyekeznünk kell kikerülni. Szeretnek befurakodni a nagy ember utolsó szobájáig, sorra kifürkészik gyermekkori szerelmeit, böngésznek levelei közt, elveket kovácsolnak futólagos megjegyzéseiből. Nincs izléstelenebb az ilyen házkutatásnál. Minden életből annyi tartozik ránk, a mennyi az egésznek alapeszméjét megérteti s ez rendszeren előttünk is folyik. — A másik a szertelen magasztalás. Lejárhatott már az a kor, melyben a nagyokról hőskölteményeket irtak. Az érdem megöröködik a maga módján, intézményben vagy műalkotásban; az írónak a dolga pusztán: megrajzolni az ember egyéniségének éseszméinek kifejlődését; »viszonyba tenni a művet szerzőjével« s »mértéket venni a tökély legfelsőbb lépcsőjéről«, a mint már Kölcsey tanította. Meg kell állapítania a korszak eredményét, melyet az emberöltők létrehoztak s megkeresni ebben mindenkinek a maga részét, kimutatva a hatást, melyet az egyén korától vett s korára és nemzetére gyakorolt, mint Taine megkísérlette.

A teljes eredetiség becsvágyáról immár le kell mondanunk mindenkinek s megnyugodni az Emerson mondasában, hogy a nagy emberek kiválóbbak szellemök

oka és terjedelme, mint eredetiség által. Eötvös sem volt a maga eszméinek feltalálója, még csak első hirdetője sem; a felelős kormány és népképviselő eszméire Európa-szerte épen úgy kínálkoztak a kész példák, mint Ausztriával való kapcsolatunk szabályozására s nemzeti különállásunk megóvására az intő példa Anglia és Írország, meg a hasonlatosság Svéd- és Norvégország történelmében, azok reál- és personál-uniójában. Valósággá is mások kovácsolták ez elveket, de senki sem buzgólkodott több lélekkel azok elterjesztésén és magyarázatán, mint Eötvös, a ki a múlt század egyik legmunkásabb írója és politikusa volt. Írt színművet, regényt és tanulmányokat vegyest, hozzászólt a börtönügyhöz és aesthetikához, journalista és szónok, költő és politikus egyszerre. Fényes írói tolla segít terjeszteni politikai eszméit s szépirodalmi munkái ugyanezen politikai meggyőződéstől nyerik legmélyebb tartalmukat. Folyvást a Hamlett szomja és önvádja égeti, hogy az elszántság természetes színét a töprengés halványra betegíti s írói nagy sikerei közben szeretne fölkiáltani, mint Byron: »Actions, actions, and not writing!«

Tökéletesen talál rá a Carlyle szava, hogy a nagy ember mindig valamely eszme által van megszállva. Egy jobb és igazabb belső világot hord magában, melyet meg akar valósítani. Erre áldozza életét, megrabolja álmát, megrövidíti a nyugalom és boldogság óráit. Értünk él és nem önmagáért. »A mit tud, mind értünk tudja.« Az ilyen lélek részes a világ teremtésében, melyet ő igazgat és segít a tökéletesedés felé. A megváltás egy nemét gyakorolja a földön.

Ilyen munkásságban telt Eötvösnek egész élete s ez élet érdemét nem kisebbíti az, hogy gazdagabb volt munkában, mint sikerekben. Olyan ez az élet, mint valami csodálatos fa, mely nem virágzik, csak terem.

1813-ban született, szeptember 13-án, Budán. A sors lelketlenül bánt vele. Ellentétet ellentétre halmozott születése és hajlamai közt, s a legnagyobb elszánásokat várta egy gyermektől. — Főuri bölesőbe fektette a demokratia későbbi bajnokát; aulikus, reactionarius apát adott nemzeti kifejlődésünk egyik leendő vezérének. Családja Mária Terézia alatt szerezte bárói czímerét és kiváltságait, melyek ellen küzdeni volt az utód hivatása. A név, melyet írói és hazafi érdemeivel népszerűvé tenni volt hivatva, születésekor udvari méltóságok czímeivel ékeskedett. Apja és nagyapja oszlopai voltak a régi rendnek, melynek ostromára rendelte őt a sors. Nagyapja, a pohárnok, mint királyi commissarius erőlyesen dolgozott a megyék resistentiájának megtörésén. Apja is udvari méltóságokat viselt, tárnok volt és alkanczellár; aulikus érzelmű, német műveltségű ember; feleségül is német lányt vett, Lilien Anna bárónőt. Eötvös rendkívül szerette anyját. Tőle örökölte érzékeny kedélyét s a költészetnek, kivált Goethének szeretetét; tőle szívének gyöngédségét, ragaszkodását eszményeihez, a mi a közpálya nyers küzdelmei közt sem hagyta illúsióit összetörni. Lelki öröksége csaknem egészen anyai rész. Mindig a szív embere volt s mindvégig maradt benne valami óvatos bátortalanság; műveltségén is érzik a német íz. Anyja nem születvén magyarnak, — később sem tanulta meg nyelvünket, — fiát inkább kosmopolita, mint nemzeti szellemben nevelte; a férfinak is hazafi tevékenysége mindig az általános emberiből indult. Anyjának alakja végig kísérte egész életén. Midőn élete őszén *Gondolatait* kiadja (1865), a könyv homlokára anyja szavait írja jeligélül: »Ne higy oly gondolatban, melynek szived ellent mond.« Az anya szavai és a férfi pályája legjobban mutatják lelkeik rokonságát. Sokat volt anyja

szüleinél is s finom izlés és műveltség dolgában, jóformán már gyermekkorában, sokat tanult tőlük. A mi idegenszerűség ragadhatott rá, azt idején mérsekelte a másik nagy-atyai ház.

Atyja kevesebb hatással volt reá. Mint főuri családokban szokás, csak nevelőjéről és hivatalairól gondoskodott. Nevelőül Pruzsinszky Józsefet választotta, Pulszky szerint azért, hogy túlzásaiban meggyűlöltesse fiával a szabadelvű eszméket. Ha ez volt célja, csalódott. Pruzsinszky részese, sőt halálra ítélt tagja volt Martinovics összeesküvésének; komor, szóitalan ember, kitől esze és szíve álmainak teljesülését egyaránt megtagadta a sors. A csapások, kivált felesége halála, elkeserítették; tetszhalálra kárhoztatott eszméi elfásították. De az elfojtott eszmék és elnyomott indulatok ki-kilobbantak belőle. A classikusok olvasása közben soká időzött Tacitus szomorú koránál és »fenséges gyűlöleténél«; a történelmet hévvel magyarázta, s nem mellőzte, mint az iskola szokta, az újabb kor rajzát.

Főuri családok gyermekei e korban előbb beszéltek a külföld nyelvét, előbb ismerték történetét és irodalmát, mint tulajdon hazájokét. Nemzetünk hátramaradásának fő oka éppen az volt, hogy az egyszerűbb nemesi osztályhoz, mely itthon élt, alig jutott el valami a fölvilágosult külföldről, a művelt magasabb körök pedig nagyrészt külföldön vagy itthon elzárkózva éltek, s jobban ismerték Franciaország departementjeit, mint saját megyéjüket, mely jórészt az ő birtokuk volt. Így a főuri osztály művelt volt, de idegen; a középosztály műveletlen, bár magyar.

Eötvös anyjának és a német irodalomnak köszönhette műveltségét, Pruzsinszkynek, hogy műveltsége mellett magyarnak nőtt fel. Az egész napot nevelőjével töltötte, csak este ment föl anyja szobájába, a

vendégek közé. A délelőtt leczkék közt telt, délutánonként sétáltak, rendesen a Vérmező tájékán, hol Martinovics és kivégzett társai vannak elföldelve. Pruzsinszky nem egyszer keserűn kifakadt, hogy sirjukon nincs más kereszt, mint két egymást szegő gyalogút ösvénye, melyet a járó-kelők tapodtak csontjaik fölé, míg haláluk és eszméik egyaránt feledésbe merültek, s a sík mezők és a békés hegyek fölött megint megállott az idő.

Ilyen férfira volt bízva a gyermek fogékony lelke. Eötvös bizonyára sokat szenvedett tőle, de sokat is köszönhetett neki. Ő kezdte elidegeníteni családjának és osztályának hagyományaitól, de ő tanította meg hazáját szeretni. Megrontotta gyermekéveit, de általa vált hasznossá férfikora. Érzelmeit sokszor sértette, de a fájdalom díjául eszméket keltett. Ha egyénisége nem illett is a gyermek-kedélyhez, Eötvös egyéniségét ő ébresztette föl. Igaz, hogy csak oda-vezette, s nem kisérte át a szakadékon, mely családjának multja s az ő jövő pályája közt nyílt, tele rémekkel, mint a mesék némely borzalmas útja, melyen a ki átmegy, bele-öszül. Az ily mélységeken keskeny palló visz át, csak egy ember járhat rajta. A természet úgy rendezte, hogy legbensőbb dolgainkban senki sem lehet segítségünkre.

Az adomázó irodalmi hagyomány mende-mondákkal cifrázta föl Eötvös gyermekéveit, a melyek lábra-kaptak s beférköztek irodalom-történeti könyvekbe is. Mint a legtöbb művészi meg történeti adoma, ez is mind üres szóbeszéd; Eötvös maga megtagadta fia előtt valamennyit. A kiszinezett ifjúkor egyszerűen folyt el s csak két jó barátnak volt benne része; az egyik Palocsay Tivadar, a ki kedvelte a költőket s maga is német verseket irogatott, melyekből néhányat Kölcsey fordított magyarrá, — a másik Szalay László, a történettudós.

Palocsayhoz ellentétes természete vonzotta. Volt benne egy s más érdekes különbség, s az elmés gúnyból is valami. Szívesen keveredett bajba, — mondja Pulszky, — csak azért is, hogy ügyesen kivághassa magát. Az 1831-iki nagy kolera idején ugyanaz nap, midőn az egyetemi ifjúságot a kormány rendeletéből hazaküldték, a helytartótanács elzáratta a hajó-hidat. A dunántúli fiúk röstelltek a soroksári hídig kerülni; Palocsay az egyetem zászlója alatt a hajóhidhoz vezette őket, ott lefegyverezték a katonai őrt, átmentek és hazaoszlottak. Eötvös már napok óta Eresiben volt, mégis őt gyanúsították a terv koholásával, s heves és erőszakos ember hírébe jutott.

Az ilyen fiatalos meggondolatlanságért s heves elszá-
násért szerethette Eötvös Palocsayt. Mindenkinek fiatal
korában van egy időszak, midőn szédelegve látja a
szakadékot belső világa és a valóság között. Úgy
érzi, nem azon a helyen van, a hová való. Életét
másképp kellett volna élnie, épen ellenkezően, akkor
boldog lehetne. A léha ilyenkor megkomolyodik s
világfájdalmas hangulatba süllyed, a komoly megirigyli
a léhát, s azt hiszi, csak az élve boldogítanak. Ily
hangulatban írja Petőfi a *Felhők*-et, ilyenkor jár
Madách a »paraszt bettler«-ek után; ilyenkor gyúl fel
Széchenyi vére, úgy, hogy nagynénje, midőn látogatását
várja, lányceseléit mind elrejtí. »Ha Pista a mennyor-
szágba jut — szokta mondani, — Szent Péter bizonyosan
elrejtí előle Orsolyát és a tizenegyezer szüzet.«*

E fiatalkori benső meg hasonlítás, a melylyel a férfikor
küszöbén mindnyájan találkozunk, a vonzódás a mámoros
szabadság- és nyers férfiasághoz, mely egy időben

* L. Falk M: *Széchenyi István*. A legenda szavait különben nem
így kell érteni; nem tizenegyezer martir-halált halt szüztől van
szó, hanem Orsolya egyik kísértőjének a neve volt Undecimilla.

mindünket megejt, fűzte Eötvöst e barátjához. Bizonyosan vele élte át azon »zajosabb örömeket«, melyeket Szalay fölött mondott emlékbeszédében emleget, s melyeknek emlékeiből meríthette később Gusztáv párisi életének néhány jelenetét.

Eötvösben is élt mindönk homályos vágya a derű és boldogság után; a fiatal tűz, mely hamar és sokat vár az élettől, a mit az nem adhat; de, mint lassanként mindnyájan, ő is kijózanult. A külső és belső világ összezsizsolódása, — melynél rendesen a bensőnek nemességéből engedünk a külső kedvéért, — nála soha sem vált teljessé.

Megtért könyveihez és barátaihoz, kik közül még Pauler Tivadarhoz és Lukács Móriczhoz vonzódott. Legjobb és legállandóbb barátja mégis Szalay László volt. Vele holtáig összefűzték az ifjúság emlékei s a férfikor közös eszméi. Szalay budai tisztviselő család gyermeke volt; az ő szülei is a várban laktak s így sokat lehettek együtt. Együtt jártak iskolába, együtt iratkoztak be az egyetemre is, 1826-ban, tizenhárom éves korukban. Imre, Frank, Veszerle, Horvát István voltak tanáraik.

Veszerle 1828-ban a francia forradalom történetét magyarázta, s az egész ifjúság érezte, hogy »a demokratia szellemének első fuvalmai lengik át a hazát.«*

Eötvös maga egyik lelelkesebb híve volt a francia forradalom eszméinek. Történetét együtt tanulmányozták Szalayval. 1830-ban a juliusi forradalom hírére Szalay Istvánnal** hárman kimennek a Margitszigetre, ott végig olvassák a francia hirlapokat. Egy-két üveg pezsgőt is visznek, hogy poharat üríthessenek a nemzetek szabad-

* Eötvös: *Emlékbeszéd Szalay László fölött.*

** Szalay László testvéröccse, Széchenyi, később a nádor titkára, 1867 után ministeri tanácsos Eötvös ministeriumában.

ságaért. Estefelé Szalay kitép egy lapot tárczájából, mindketten ráírják nevöket, s egy palaczkban a Dunába vetik. »Hadd usszanak messze, — mond Szalay, — egészen a Fekete-tengerbe s tudja ég, hová; elvégre mégis megtalálja valaki, s legalább ily módon nevezetes emberekké leszünk.« Az ifjui becsvágy valóra is vált, de neveik más írataik útján lettek ismeretesekké.

Együtt foglalkoztak történelmi és irodalmi tanulmányaikkal. Együtt olvasták a magyar írókat s maguk is irogattak. Szalay verseit Eötvös kitünőknek találta. Ő maga lefordította Goethének, mindvégig legkedvesebb költőjének, *Götz von Berlichingen*-ét. »Naponként három lyrai versben róttuk le a haza iránti tartozásunkat, — írja maga, — s óriási époszokat terveztünk, vagy lehetetlen drámákban kísérlettük meg ifjú erőnket.* Szalay akkor ügyvédnek készült, de különös kedvvel olvasta a történelmi munkákat, s elbeszéléseket is irogatott.

Irodalmi és történelmi tanulmányaikra egyaránt szívesen buzdította őket a lelkes, hazafias lelkesedésében lassanként egész a rajongásig menő Horvát István. (Senki sem volt az ifjuságra nagyobb hatással, mint ő.) »Nem volt tanítóink között, kitől annyian tanulták volna a hazát szeretni.« Irodalmi ember is volt, feje azon kis írói körnek, mely kivüle Szemeréből és Vitkovichból állott, s melyet Kazinczy pesti triaszának nevezett. (Bejáratos volt Kulcsár Istvánhoz is, a ki nyílt házat tartott, s lakása írók és művészek kedvelt találkozó helye volt. Mindkét kört erős nemzeti érzés hatotta át, s mindnyájan egész lelkükkel csüggték a magyar irodalom föllendülésén.) Eötvös és Szalay sokat voltak Horvát körében s tőle nem csupán a történelem, hanem az irodalom tanulmányozására is nyertek buzdítást.

* Emlékezésél Szalay fölött.

Magával vitte őket író-barátaikhoz; később Szalayval ketten is meg-meglátogatták az öreg írókat, kiket atyja vagy Pruzsinszky révén ismert: Virág Benedeket, Szemere Pált, s 1828-ban Kazinczy Ferenczet. Kazinczy különösen megkedvelte őt, s utolsó munkájában, 1831-ben, azzal fordul hozzá: »Légy, a kit várunk!« Oh a jó öreg, ha sejtette volna, mennyivel több lesz ez ifjú, mint a mit az ő korában írótól várni szokás volt! Eötvös bizonyára abban maradt legmesszebb a tökéletességtől, a mi Kazinczynak fő gondja volt: a nyelv tekintetében, de eszmékben akkor elképzelhetlen gazdagságot tárt föl nemzete előtt. Kazinczy szemében az író hazafi érdeme a nyelv pallérozásában állott, Eötvös írói érdemeit a hazafiságnak tett nagy szolgálatai emelik. Kazinczy a nyelv és izlés kifejtése révén mozdítja elő művelődésünket és nemzeti kifejlődésünket, Eötvös eszméi terjesztésével. Mindkettejük több, mint pusztán író. Kazinczy írói munkásságába átgyűrűznek a politika hullámai; Eötvös irodalmi tevékenysége kevés kivétellel politikai eszméinek szolgálatában áll. Első és utolsó alakjaiként tűnnek fel azon irodalmi korszaknak, melynek munkásságában egygyé olvadt a hazafi törekvés és a művészi rajongás. Kazinczyban az író a hazafi ösztönzi, Eötvös-nél a hazafit szolgálja az író.

E korban az irodalmat épen a hazafias törekvésekkel való kapcsolata emelte addig példátlan fontosságra, s e kapcsolat vonzotta az irodalom útjára a tettvágyó és művelt ifjúságot. Mindenki érezte, hogy az irodalmi újjászületés előkészítője és megindítója a nemzetinek. Az irodalom volt a felvilágosult eszméknek, a hazafimunkáságnak legtágabb és állandó mezeje, az egyetlen tér, hol eszmék nyilvánultak, hová a nemzet legjobbjai siettek, honnan minden nagy kérdés megoldását remélték. Írók voltak, kik nyelvünk felvirágoztatásán

buzgókodtak; írók terjesztették a felvilágosodás eszméit, ők jelölték ki elsőben a reformokat, melyek nemzetté avathatnak bennünket. A mult század végétől Széchenyiig az ő kezökben volt nemzetünk ügye. Az irodalom művelése akkor nem pusztán aesthetikai czél volt, hanem a nemzet kifejlődésének eszköze. Így fogták fel a mult század végén a testőr-írók. E köznemes fiuk ifjabbak és magyarabbak voltak, hogysem nemzeti-ségükből kivetkőzhettek volna, s műveletlenebbek, sem-hogy Bécs fényében érezniök ne kellett volna nemzetük elmaradottságát. Olvasni kezdtek, hogy művelődjenek, majd fordítani és írni is, hogy nemzetüket műveljék. A franczia írók, kiket mintákul vettek, nem pusztán nyelvművészek voltak, hanem nagy gondolkozók is, s követőik műveiben a lemásolt írói jellemvonásokból eszméik arculatja is kirajzolódik. A felvilágosodás világpolgári eszméi nálunk nemzetiékké és gyakorlatiabbakká válnak ugyan, de azért 1772-től, Bessenyei föllépésétől kezdve egész 1848-ig mindig föl-fölvillan a franczia hatás. Állandóan mutatkozik a hasonlóság abban is, hogy nálunk is folyvást az írók a nemzeti megújulás előharcosai. Könyvekbe írva jelenik meg társadalmi megújulásunk, igazán nemzetté létünk reformterve. Az »aufklärísták« röpiratokban, könyvekben terjesztik a franczia felvilágosodás eszméit. Martinovics kis csoportjának legmélyebb írója, Hajnóczy, felsorolja kifejlődésünknek mindazon eszközeit, melyeknek megvalósulásáért küzdött a nemzet 1848-ig. Felelős ministeriumot kíván népképviselettel, vallás-, vélemény- és sajtó-szabadságot, közteherviselést, egyenlőséget a törvény előtt, a jobbágy-viszony rendezését, s megjövendőli, hogy »a nemzet hasztalan küzd szabadságért, függetlenségért, az osztrák ministerek beavatkozása ellen hasztalan alkotja újra meg újra törvényeit

mindaddig, míg a közterhek egyenlővé nem tétetnek, míg a birtok és hivatalképesség általánossá nem lesz, míg a jogegyenlőség elve nem proclamáltatik.« A Martinovics-féle hazafi összeesküvésben nagy részök van az íróknak. Ezért szenvedti kufsteini fogságát Bacsányi, a Martinovics-katé leírásáért ül Kufstein, Spielberg és Munkács börtönében 2387 napot Kazinczy.

Martinovicsék halála után egy időre tompult esőndesség következett. A reformok feledésbe merültek, de a költészet tüze, melynél fölgyúltak, nem aludt ki többé. — Nagy Pált »Ne stultiset!« felkiáltással szakasztják félbe a rendek, midőn 1807-ben a nép állapotának javítása mellett emel szót; de Berzsenyi ódával koszoruzza meg. Az 1809-iki insurrectió kudarcza után a nemesség »nemzetünk nagy rokkantja« lett, mint Eötvös nevezi, s a haza védelmében nyert előjogai anachronismussá váltak.

Eddig az országgyűlésen nyilvánult a nemzet akarata, s ott a nemesség vitte a főszerepet; most 1812-től 1825-ig nem volt országgyűlés, s ez idő alatt a nemzet szíve csak az irodalmi ünnepélyeken dobbant fel. A Marczibányi-jutalom kiadása mindig ünnep volt. 1820-ban maga a nádor osztotta ki; az első koszoru Kisfaludy Sándor *Regéi*-nek jutott. Az írók kardosan, magyar ruhában jelentek meg, szónoklatot mondtak, s azon közélet nélküli korban ők voltak a közélet egyedüli szereplői. Föllandül a színészet, s az erdélyi színház megnyitására hirdetett pályázaton — bár észrevétlenül — megjelenik a legjobb magyar tragédia, Katona *Bánk bán*-ja, melyben a nemzeti érzés egész izzó haragja szikrázik az idegen befolyás ellen. A régi nemes irodalom lejártá magát, a *Nemesházi Rajzolatok* s a német történetekből magyar nemesi kuriákba átplántált *Regék* helyébe a honszerzés nagy eposzai

lépnek, melyek az egész nemzetről s az egész nemzet-hez szólnak. Mind erősebben összeforrnak politika és irodalom. A rendek az 1825-iki országgyűlésen a magyar nyelv használata mellett buzgólkodnak a törvényhozá-sban, s Dessewffy azon indítványig megy, hogy a nemesek magyarul nem tudó özvegyei jogaiktól megfosztassanak és soha többé férjhez ne mehessenek, hajadonok sem, a kik magyarul nem tudnak. Széchenyi avval kezdi politikai pályáját, hogy megalapítja az akadémiát s ennek »planumát« a rendek dolgozzák ki, és pedig a négy első alapító közül kettő: Vay Ábrahám és gr. Károlyi György.* 1830-ban megalakul az akadémia s egy év múlva megkezdí működését, nem mint pusztán nyelvfejlesztő intézmény, a minek Kármán és Révai tervezték, hanem mint a tudományok magyar akadámiája, a minek Bessenyei szánta, hirdetvén, hogy »az ország boldogságának legfőbb eszköze a tudomány«, a nyelv pedig csak a »tudománynak kulcsa.« — A nyelv ügyét az országgyűlés karolja fel, s az 1830- és 31-iki országgyűlésen kivívja legalább tulnyomó szerepét a törvényhozá-sban. — Harminczban megjelenik a *Hitel*, fejlődésünk e pro-grammja, s az író, ki politikai pályáját egy irodalmi intézet megalapításával kezdette, ezentul irataival írányítja politikánkat.

Ily nemzetébresztő szerepet vitt irodalmunk félszázadon át; így voltak íróink a hazafiság és felvilágosodás bajnokai. Innen a varázs, melyet az irodalom oly kedélyekre gyakorolt, mint Eötvös. Ime egyszersmind előzményei a nagy átalakulásnak, melynek ő is egyik munkásaul volt hivatva politikai és irodalmi téren egyaránt.

* Mill. tört. VIII. 170. 1.

Nem sokára ő lett a politikai eszmék hirdetője a szépirodalomban. Széchenyi tudta, mily messze-terjedő hatása van az irodalomnak, érezte a toll hatalmát s első sorban könyvének köszönhetette, hogy az 1832-iki országgyűlésen szembetűnően érzett hatása. A követi tábla többsége eszméi mellett állott. Eötvös a hallgatók közt jelen volt ez országgyűlésen, mely a főrendek conservatív többsége ellenére is kivitte a rendi kiváltságoknak legalább némi megszorítását. Hallotta Nagy Pál, Kölcey, Deák, Bezerédj István szónoklatait a jobbágyság érdekében; ott volt, midőn törvénybe igtatták, hogy a jobbágy földesura beleegyezésével pénzen megválthatja robotját. Hallotta a határozat kimondását, hogy az országgyűlés költségeit a jobbágyság helyett a főpapok és nemesség viselje. Együtt ujongott a jurátusokkal, midőn a lánczhid-törvénynyel meg volt téve az első lépés a közadózás elvéhez.

E diétán az országgyűlési ifjuság nagyobb szerepet játszott, mint bármikor azelőtt. Az utcán és az ülésteremben egyaránt kifejezést adott tetszésének vagy kárhoztatásának. Megéljenezte a liberális követeket, lehurrogta, a kiket gyűlölt. Fáklyás-zenével ünnepelte Széchenyi hazatértét Angliából; hódoló levéllel tisztelte meg Wesselényit; felhívást intézett az erdélyi ifjúsághoz, hogy küzdjenek együtt nemzeti kifejlődésünk eszméiért. — Az ő jelenlétök teszi nyilvánossá az üléseket. Ők küldöznek haza híreket az országgyűlésről, s ők másolják az *Országgyűlési Tudósítások*-at, az első magyar politikai hirlapot. Kossuth indította ezt, ki az országgyűlésen mint távollevők követe jelent meg. Megbízói egyenest úgy ajánlották, mint »ritka jeles publicistát«, ki »dietai újságot is eszközölhetne.« A lap csak tartalom szerint közölte a beszédeket, az ellenzéki szónokokét rendesen kidiszítve. A kormány min-

dent elkövetett akadályozására, de hiába. Midőn a lap könyomdáját lefoglalták, az ifjuság kézírással másolta le minden megye számára, s magán-levélként küldözte szét a megyékbe. — 1834-ben Lovassy László Szemere Bertalannal és Vukovich Sebővel »Társalkodási egylet«-et alapított s alapszabályait fölkérésükre Deák Ferencz szerkesztette.

Eötvös mind e mozgalmaknak tanúja s bizonyosan részese is volt. Pozsonyban volt ekkor Szalay is, törvénygyakorlaton Kölcsey mellett. Az ő révén Eötvös gyakran találkozott Kölcseyvel, a ki nagyon megkedvelte a »szeretetreméltó, lángvérü gyermeket«. *Országgyűlési Napló*-jában mindig szeretettel emlegeti »kedves Pepijét«. Rokon léleknek érezte, s az is volt. Mindenik költői kedély, kik nem csupán eszökkel gondolkoznak, hanem szívökkel is. Lelkükön egyformán megérzik a méla bú, mit örömtelen gyermekévek hagynak magok után. Költeményeiken mély érzelmesség ömlik el, s meglátszik rajta a német irodalom hatása, melynek »rein menschliches Ideal«-ja meghatotta lelküket.

Költészetük becse egyaránt inkább a mély érzésben van, mint a szerencsés alkotásban. Érzelmes szónoki prózájok búskomoly hullámozása, ünnepélyes lendülete is rokon. Eötvös ép oly lélekkel szólal fel az elnyomott zsidók, mint Kölcsey az üldözött lengyelek ügyében. Senkihez sem volt Eötvös lelke oly közel rokon, mint Kölcseyéhez, kinek szónoki székét örökölte az akadémiában, honnan először is magának Kölcseynek emlékét ujitotta meg.

1833 végéig maradt Eötvös Pozsonyban. Akkor letette az ügyvédi vizsgálatot s atyja kívánságára egy évig Fehérmegyében hivatalt viselt mint aljegyző. Itt ismerte meg a megye szervezetét. 1835-ben a magyar királyi udvari kancelláriához került, hol Reviczky egy év mulva

fogalmazóvá nevezte ki. Eötvös már előbb megegyezett atyjával, hogy ha ez állást elnyeri, hátat fordíthat a hivatalnoki pályának, mely egész lelkével ellentétben állt. Beutazza Nyugat-Európát, Schweizot, Német-, Francia- és Angolországot. 1837-ben megférriasodva, kifejlődöttén tér haza, s Eperjesen telepszik meg, mint a kerületi tábla ülnöke.

Eperjes művelt város volt. Collégiuma a lutheránus iskolák közt mindig főtűzhelye a magyar szellemnek, bár a magyar fiukat német-szóra volt szokás ide küldeni. Ez iskolából került ki Kossuth és Kazinczy Gábor, itt tanította a philosophiát az öreg Greguss, s művelt lelkének hatása megérezett a város jobb körein.

Ez időtájt Eperjesen egész kis irodalmi kör keletkezett. A megalapítás érdeme Kapy Istvánt, a vármegye főjegyzőjét illeti. Ekkor lépett a hivatalos használatban a latin nyelv helyébe a magyar, s Kapy szívesen alkalmazott a megyénél oly ifjakat, kik magyarul jobban és szabatosabban irtak a régi deákos hivatalnoknál. Így fogadta föl irnoknak a két Vachottot, Sándort és Imrét, meg Sárossy Gyulát, a kik épen akkor végezték el a jogot az eperjesi akadémián.

Mint megyei hivatalnokok, mind a hárman a vármegye házánál laktak. Ott szokta őket meglátogatni a fiatal Kerényi Frigyes. Eötvös is gyakran megfordult náluk, s apjánál, a főispánnál, pártolta előmenetelőket. Itt élt akkor Pulszky, mint megyei aljegyző, s itt volt gyakornok a kerületi táblánál Trefort Ágoston. Eötvös és Trefort között szoros barátság támadt, egy életen át tartó. A magyarság politikai és gazdasági önállósága érdekében mindketten értelmi kifejlődését tartották főfontosságúnak. Ez volt a fő eszme, a mely őket összekapcsolta. De mig Eötvösnek philosophiai meg történelmi tanulmányokra volt hajlama és irodalmi tervekkel

foglalkozott, Trefortot inkább képző-művészeti s kivált közgazdasági kérdések érdekelték. 1848-ban a kereskedelmi ministerium államtitkára is lett. A közművelődés azonban épen úgy szívéen feküdt, mint Eötvösnek, a kinek a cultus-ministeri székhelyen később utódja is volt.

Itt vidéken némi elszigeteltségre voltak kárhoztatva. Az országos események híre csak megkésve érkezett hozzájuk. Különben is 1836-ban véget ért az országgyűlés s megszűntek az *Országgyűlési Tudósítások*. Politika híján az irodalomhoz fordultak. Eötvös egy szomorújáték-ciklust tervezett, melynek hőse a történelmi Attila lett volna. Aztán útirajzait kezdte írni, miből egy töredék meg is jelent *Methodista temetés* czímen a *Társalkodó* 1838-iki évfolyamában. Később e leírást beolvastotta a *Karthausi*-ba, mint Julia temetésének rajzát. Borsod vármegye felszólítására megírta *Vélemény-ét a fogházjavítás ügyében* s bele fogott a *Karthausi*-ba, melyből egyes részleteket felolvasott Pulszkynak.*

Azért nem maradtak el a világtól. Sokat jártak a környék úri házaihoz, kivált Eötvös nagyapjának közel sályi birtokára. Pulszkynál gyakran fordultak meg tudós vendégek a fővárosból, ez időtájt többek közt Henszlmann, s néhányan a külföldről is. Eötvös gyakran járt fel Pestre szüleihez, s ő vitte Eperjesre a nagyobb események hírét, így Kossuth és Lovassy elfogatását is. Pesten érte az 1838-iki nagy árvíz. Sáros-megyei barátai álmélkodva olvasták nevét Pest-vármegye köszönő határozatában azoké között, kiknek a főváros hálával tartozik. Annál meglepőbb volt ez, mert ideges természeténél fogva ily fajta tevékenységet nem vártak tőle. Barátai nem ismerték jól. A mint ma

* Pulszky: *Életem és korom*, 2-ik kiadás, I. k. 104. l.

ismerjük természetét, látjuk, mint égett folytonosan a tettvágytól ez az ideges, izgatott kedély, mely épen azért sarkalta magát mindig tetre, mert természettől szemlélődőnek született. Mindenbe belefog, de mindent el is végez. Jóformán még a veszedelem napjaiban ő kezdeményezi az *Árvizkönyv*-et Heckenast Gusztáv könyvkiadó javára, kinek az áradás sok kárt okozott. A fiatal írók kedvelték, mert ő szokta kiadni munkáikat. Eszökbe jutott, hogy néhány évvel azelőtt százegy francia író úgy mentette meg kiadóját szintén elemi csapás révén fenyegető bukásától, hogy javára emlékkönyvbe gyűjtötték dolgozataikat.* A pesti írók is összeálltak, *Árvizkönyv*-et indítottak s ingyen adták bele czikkeiket. Szerkesztőnek Eötvöst kérték fel,** mint

* Az *Árvizkönyv* francia mintája a harminczas évek elején jelent meg. Most semmi úton-módon sem tudtam felhajtani, párisi kiadók útján sem. Az *Árvizkönyvet* illetőleg l. a *Karthusi* jegyzetét.

** A munkatársakhoz intézett nyomtatott felkérésének egy példánya — sajátkezű aláírásával — megvan a M. Tud. Akadémia kéziratárában, Toldy Ferencz iratai között. Ime az egész:

Czímzés:

Tekintetes Schedel Ferencz orvos doctor, szemézmester, m. kir. egyetemi professor úrnak, a pesti orvosi kar s több külf. tud. egyesület tagjának, a m. tud. társaság titoknokának Pest.

Rajta Toldy keze irásával:

„Vett. máj. 2. 838.“

Tekintetes orvos doctor, m. kir. egyetemi Professor, s m. tud. társ. Titoknok úr.

Egyike azoknak, kik a pesti vízáradás által leginkább szenvedtek, Heckenast Gusztáv könyváros és kiadó úr.

Kik a magyar literatura iránt némi részvétellel viseltetnek, ösmerik e nevet, mely néhány év óta majdnem minden ujonnan megjelent munka czímlapján olvasható, s részt is vesznek bizonyosan annak sorsán, kinek ügyünk iránti érdemei tagadhatatlanok,

a ki az árvíz idején a mentésnél is kitüntette magát. E könyvben jelent meg a *Karthausi*, Eötvös első regénye.

A könyv nagy hatást tett, s szerzőjét mint az ifjú irodalom legkitünőbb tagját emlegették. Eötvös maga is szerette könyvét, nem hiába lelkéből írta. A *Karthausi* egy példányával kedveskedett jegyajándéknul menyasszonyának is, Rosty Ágnesnek, a kivel 1842-ben esküdtek meg.

Életének minden boldogságát e házasságban adta meg neki a sors. Míg az országgyűlés Pestre nem költözött, Pozsonyban éltek, visszavonultan és szeré-

és csak örömmel vehetik azon hirt, hogy fölsegítésére tehetnek valamit.

Példaként tartva szemem előtt azt, mit angol és francia írók több ízben is tettek a magoknak érdemeket szerzett kiadókér, s azon érzelemtől vezéreltetve, hogy ily részvételre. Az igen is érdemes, ki alig fejlődő literatúránknak majdnem egyetlen kiadója volt oly időben, midőn nem veszély nélküli lehetett e remény, — azért is készséggel ajánlkozom Heckenast úrnak, egy literatúránk jelesebb írói által baráti ajándékként készítendő munka szerkesztésére; mivel kecsegtető vala reám nézve azon remény, hogy illetén vállalat által oly férfiakkal léphetek társaságba, kik, mint a *Tekintetes Úr*, teljes mértékben érdemesek azon díszre, melyben nevök áll a nemzet előtt — s mert biztosan reménylem, hogy azok, kik munkáikban annyi magas érzelem bizonyítványit adták, ámbár ösmeretlen által felszólítva, nem fogják megtagadni részvételüket.

Tárgya a munkának minden, mi a szépliteratura tág köréhez tartozik, legyen az prosa vagy vers.

Becsés válaszázt ez ügyben a forduló postával Heckenast Gusztáv czimzete alatt elvárván, a vállalat pártoltatása esetében egyúttal a reménylhető kézirat ivszámát is közelítőleg kijellettetni kérem.

A kézirat beküldésének határideje *junius vége*.

Megkülönböztetett tisztelettel

Pesten Áprilisban 1839.

Báró Eötvös József.

nyen, mert Eötvös családja az 1840-iki pénzválság idején elvesztette vagyonát. Atyja szenvedélyes birtokszerző volt, egyre-másra vásárolta a jószágokat, nagyrészt kölcsönpénzen. 1840-ben hirtelen beütött a pénzválság, megcsappant a hitel, leszállt a jószágok ára, s a tárnokmester roppant zavarba jutott. Bankárja, Ullmann, furfangos tervvel állt elő, hogy a birtokviszonyok összezavarásával s a törvényes kibuvók felhasználásával megmentsék a családnak, a mit csak lehet. A fiatal Eötvös elpirult e tanács hallatára, mire a bankár hozzáfordult: »Az ifju báró pirul? Az ifju báró szégyenli magát? Az ifju báróból sohasem lesz gazdag ember.« Nem is lett, mert Eötvös még az nap lemondott minden várható örökségéről. A szülői házból csak könyveit s kedves vén karszékét vitte magával.* Treforthoz költözött, s nála élt szerényen egész házasságáig.

A pozsonyi évek a boldogság rózsáival hintették tele addig árnyékos kedélyét. Lónyay Menyhért, gyakori látogatója, leírja házasságát. »Egyszerűen bútorozott szerény szállásán a dolgozó-szoba volt azon hely, hol a munkára szánt órákat íróasztalánál tölté; ifju neje mellette női munkával foglalatoskodott vagy zongorázott; midőn bekövetkezett a pihenés órája, összegyűltek meghitt barátai, a komor és mégis kedélyes Szalay László, Trefort Ágoston, ki egész életén át hű társa volt Eötvösnek, ifjukori barátja gróf Serényi László, és olykor-olykor időközönként Pozsonyban megjelent irodalmi barátjai s ismerősei Pestről.**

Eötvös nem egyszermondotta barátainak: »Nőm és gyermekeim körén kívül alig van életviszony, melyet meg nem

* Pulszky: *Életem és korom*, I. 144. l. U. az: *Jellemrajzok* 14. l.

** A M. T. Akadémia évkönyvei, XIII. köt. VI.

keserítettek. Átmentem mindazon fájdalmonkon, melyeket munkáimban kifejeztem.* Családi boldogságát nem zavarta meg soha semmi. Fenkölt lelkü hitvese végig kísérte földi útján, gyermekei örömeire voltak. A megfeszített munka, a hazafi aggodalom és kétségbeesés, az idegenben bujdoklás idején családjában talált életcél és enyhületet.

A szeretet és a munka töltötte be ettől fogva teljes életét. Szakadatlanul dolgozik egész életén át, a boldogság legelső éveiben is. Regényeket ír és eleven publicistikai munkásságba fog. Megindítja Szalayval a *Budapesti Szemlé*-t, az első magyar revuet, melynek főcélja a törvényhozást politikai és jogtudományi értekezésekkel fölvilágosítani és támogatni. Így az új folyóirat mintegy folytatása volt Szalay 1837-ben megindított *Themis*-ének, mely a harmadik számmal megszűnt. Eötvös egy év alatt két értekezést közöl füzeteiben, a szegénységről Írlandban és a zsidók emancipációjáról. A mellett 1842-ben és 45-ben megjelenik két nagy regénye: *A Falu jegyzője* és *Magyarország 1514-ben*.

Eötvösben voltaképen két ember van. Az egyik a szemlélődő író, a természet barátja, a ki merengve jár a sályi kertben, rózsákat ültet a Svábhegyen, a társadalom képét, a történelem tanulságait vizsgálja és regényekbe szövi.

A másik a tevékeny politikus, a nemzet reformtörekvéseinek bajnoka, ünnepelt szónok a főrendi táblán, élestollú publicista és vizsgálódó állam-bölcsész.

A kettő szorosan összeforr. Az író és politikus egyaránt az emberiség nagy eszméinek varázsa alatt áll s

* *Pesti Napló*, 1871. 28-ik sz. vezércikk. Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*, 239. l.

szíve után indul. A politikus ad az író eszméinek gyakorlati vonatkozást; a költő és író-művész fenköltiséget és nemességet a politikus eszméinek és egész munkásságának. Majdnem azt lehetne mondani, hogy a regényeknek a politikus révén van hatásuk, s a politikus az írónak köszöni szónoki és publicistikai sikereit. A politikus uralkodik az írón. Pályája első felében irodalmi munkássága gazdagabb és hatásosabb, a másodikban, 1848 után, a politikai tevékenység csaknem megszünteti az irodalmi.

Nézzük tehát előbb az író-t.

A KÖLTŐ.

A *Karthausi*-nak rendkívüli sikere volt, a minőt nálunk *Zalán futása* óta nem ért szépirodalmi mű. Pedig e könyvben nem volt semmi az akkor divatos írók megvesztegető sajátágaiból, semmi hizelgés a nemzeti érzésnek, semmi kérkedés a multtal. Írója nem kevésbbé jó hazafi, mint kortársai, de európaibb mindenkinél. A nemzeti felbuzdulás és hazafias fájdalom korában az általános emberi eszmék diadala vonzza, s egy jobb jövőndő munkásának érzi magát. A regény idegen földön játszik, alakjainak jelleme is, neve is idegen. Idegenszerű s példátlan egész egyénisége, elmélkedő hajlamával, melyen átreszket a világfájdalom tört hangja. Meleg, de a fellángolás idegen tőle. Érdeklődésünket inkább eszméivel költi fel, mint a cselekmény érdekességével, s gazdagabb nemes érzelmekben, mint meglepő fordulatok és mulattató helyzetek leírásában. Ha képzelete el-ellankad is, érzése és eszméinek toulása nem apad ki soha. Regényes lobogás helyett csöndes borúja van, s lelkét beárnyékolja az az érzés, melynek a magyarban nevet is ő adott: a kétely. Nem sivár nála ez sem: a hit reménye és az igazságba vetett bizalom enyhítik. — Új jelenségnek tetszett irodalmunkban, s a szíveket megvette érdekes

és vonzó egyéniségének varázsa, eszméinek és érzéseinek nemessége s költői, bár idegenszerű stílje, mely méltóságos tudott lenni hidegség, hangulatos szónoki hév és czikornyák nélkül. Érzékeny lelkének finom megrezdülései új hangok voltak nálunk s mindenkit meghatottak. Különösen a nők olvasták rajongással a regényt, melynek íróját melegen ünnepelték az irodalom emberei. A *Figyelmező* koszorúba foglalta Eötvös nevét, s hasábjain Szemere Pál elragadtatással írt érdemeiről.

es vander
dolog volt a
nem mindegyik
csak
nyilvánvalóan
de nem dicső

Neve már akkor ismert volt az irodalomban. Még külföldi útja előtt (1835 szept. 14 indult el) levelező tagjává választotta az Akadémia, költeményeiért, melyek az akkor legolvasottabb folyóiratokban, a *Regelő*, *Rajzolatok* és *Athenaeum* lapjain jelentek meg. Költeményei nemes és igaz érzésből fakadnak, de gondolatait nem kristályosítja ki a formaérzék ereje; szárnyaló érzelmein nyűg a vers megkötött formája, zsibbasztja egyéniségét, letörli a gondolatok hamvát s a nyelv bája és az érzés közvetlensége fennakad a rím és rhythmus korlátain.

Egyes költeményein az Uhland-féle érzelmes német iskola hatása érzik s ellágyítja a vers külső alakját is [*A sajka* (1834), *Dalnok és király* (1835), *A holdvilág* (1835.). Szokatlan az oly erőteljesebb hang, mint az »Oh lennék felhő« kezdetű vers embergyűlölete; legjobb költeményeiben mély érzés meg általános emberi eszmék hullámanak. *A megfagyott gyermek* hosszassága mellett is igazi költemény; a külföldi útja küszöbén írt *Búcsú* a legkitünőbb magyar ódák közé tartozik; érzés és gondolat gyönyörűen olvadnak össze az *Ujszülött gyermek halálára* írott kis versben, s *Végrendelet*-ben, mely a leglyraibb valamennyi közt.

Egészben nem sok költeményt írt; 1847 után egyetlen egyet, a *Zászlótartó-t* (1863), melyben a remetévé

Voltaire, Zorind lett egy...
Hajdalmos...
Voltaire, Zorind lett egy...

lett öreg nemes haldokolva a népre bízva a régi nemesi hadak lobogóját. Politikai mély meggyőződés sugallata árad e versből, mely egy elkésett tompa hang a bízni tanító allegoriák korából.

Versei népszerűek voltak a maguk idejében, néhányuk ma is általánosan ismeretes, de írójuk úgy érezte, hogy áradó eszméit és érzelmeit megnyirbálja a vers kimért formája s vagy eszméinek hű kifejezéséről kell lemondania, vagy a költői hatásról. Éreznie kellett, hogy költői érdemei alantabb maradnak az íróiaknál. Lelkét is inkább eszmék forrongása töltötte be, mint hangulatok és érzelmek hullámverése, s fölhagyott a versírással, mire ifjan nagy kedvet és hivatottságot érzett.

Korán fölhagyott a színmű-írással is. E műfaj sem illett természetéhez, sőt szinte ellentétben állott azzal. Erősen subiectiv természet volt, az elmélkedés és gondolatok embere; aesthetikája meggyőződésből áldozta fel a művészi forma kívánalmait az eszmék kifejtésének; a jellemrajz nála pusztá eszköze az irányzatos mesének, azért elnagyolt lélektana; stílje is ünnepélyes, körmondatos. Van-e műfaj, mely ily tulajdonokkal inkább ellenkeznék, mint a dráma, mely eleven cselekményt kíván, könnyed és pergő dialogust, irányzatot csak a drámai compositió megsértése nélkül juttat érvényre; hol legplastikusabbnak kívánjuk a jellemek rajzát, mert egészen közvetlenül látjuk? E térre, a rátermettség híján, Eötvöst csak a fiatal tűz ragadhatta, mely erejét rendesen abban kísérli meg legszivesebben, a miben leggyöngébb.

A házasulók-ban volna némi vígjátéki eszme, a meny nyiben egy gyám nem akarja hagyni, hogy mostoha fia és unokaöcscse megházasodjanak, egymás kedveseinek udvaroltat velük, hogy a női csapodárság láttán kiábrán-

dotsa őket, de csak azt éri el, hogy menyasszonyt cserélnek s mégis megházasodnak, mi által ő elesik gyámi jövedelmétől. A kidolgozás felületessége elfödi a komikai elemet. Nehézkes cselek, avult dialógus, érthetetlen jellemek vannak a darabban, s elnyújtott és zavaros cselekménye éppen nem az élet képe (*imago vitae nostrae*), a minek a Ciceróból vett jelige szerint lennie kellene.

Sokkal formásabb az *Éljen az egyenlőség* (1840), szerzőjének e nemből legsikerültebb alkotása. Mulatóságosság dolgában vetekszik Kisfaludy jobb vígjátékaival, eszmei tartalomban fölül is mulja. A darabban mindenki az egyenlőséget hirdeti, de mindenki csak fölfelé keresi. A gróf szégyenlené vőül az alispán fiát; az alispán nem tűri, hogy lányának az ügyvéd fia udvaroljon; a nevesebb fiscalis nem tartja collegájának szegényebb ügyvédtársát, mert az ügyvédek közt is van különbség. A vetélkedés átmegy a cselédségre is. A szobaleány apja, a kalmár, kevesli vőnek a szabólegényt; az alispán huszárra lenézi a gróf inasát, mert ő a vármegye katonája. Mindebben van valóság és komikum, de sok hasonlóság is, a minek halmozása a nevetségest is unalmassá teszi. A férfiak mind az egyenlőség fanatikussai elvben, s a rangkülönbség tisztelői a valóságban. Az osztályok ellentétét a szerelmesek békítik ki, s ez Eötvösnek első munkája, melyben az érzés oldja meg a bonyodalmat, a mi később rendes költői eljárása lesz.

Az osztály-ellentét megfigyelése és kigúnyolása, az érzés összebékítő szerepe oly sajátságok, melyek színművei írása közben fejlődnek ki s melyeket megtart regényeiben is. A regény az ő igazi tere; az megtűri a kitéréseket és reflexiókat, kevésbbé élesen tünteti ki a jellemrajz és cselekvény fogyatkozásait, többet elnéz

a belső compositió szabatossága és a nyelv személyenkénti jellemzetessége dolgában; több oldalról megvilágítja az alapeszmét, több eszmének enged utat s tágabb teret hagy magának az írónak is, ki szabadabban foglalkozhatik egyéni érzéseivel és benyomásaival.

Eötvös első regényében minde szabadsággal él. Saját benső vívódásait, külföldi tapasztalatait tárja fel a költött mese keretében. Könyvéből az ifjuság forrongása szól, egy nemes lélek hánykódása a fájdalom hullámain, melyek álmaink boldog szigetéről a valóság szomorú partjára visznek. Ezért maradt állandó olvasmány annyi éven át, mert e szenvedéseken mind átmegyünk, ha kevésbbé regényesen is. Íróját inkább érdekelte érzése, mely alkotásra bírta, mint maga a mű, de nem lehetett nem írnia. Többi könyveit akarta írni, ezzel kénytelen volt. Mint Brandes Kielland első munkájáról mondja, ez is hasonlít az első pohár pezsgőhöz, mely magától buzog ki az üvegből, mihelyst kinyitják. A későbbi poharak talán ép oly jók, de azokat már töltöni kell.

Szükségtelen volna elmondani az egyes regények tartalmát. Az ily tartalmi felmondás rendesen hasztalan fáradság; a ki olvasta a könyvet, annak fölösleges, a ki nem olvasta, ebből nem ismeri meg. Igazi költők munkái úgyis olyanok, mint a kert falán kihajló galyak: szépek magukban is, de varázsuk abban van, hogy a kert egész gazdagságát sejtetik velünk; kiérezni belőlük az egész tavaszt.

Igyekezzünk hát az egyes munkákon át az író lelkéhez férközni.

Az író lelkében négy érdekel: érzése, gondolkozása, képzelete és ezek viszonya. Egyensúlyukat Eötvösnél egy elv szabja meg. Mint azon írók, a kiktől buzdítást nyert, ő sem tartotta a költészetet pusztán a kép-

zelet játékanak. Erkölcsi kötelességének érezte, hogy ne csak a szellem gyönyörködtetője legyen, hanem az élet munkása is. Nem pusztán szórakozást kívánt nyújtani, hanem még inkább tanulságot. Talán nem is lett volna költővé a kor hatása nélkül; megmaradt volna a néma költők egyikének, kik halálukig szótlanak maradnak, s költészetük csupán az élet fölfogásában és átélésében nyilatkozik. De érzékeny lelke látta a »kizökkent világot«, s mint Széchenyit, őt is az az érzés fogta el, hogy azt helyretolni született. Szemlélődő lelkét igyekezett a gyakorlati élethez szabni s ez erőszakos benső tragédiát panasz nélkül szenvedte végig. Egy kor jajsavát hallotta, s azt megmagyarázni fogott tollat. Minden regénye vitairat a társadalomhoz, szenvedések és jogtalanságok lajstroma. Egyik költeményében írja: »Kit nem hevít korának érzeménye, szakítsa ketté lantja hurjait.« Már 1836-ban abban kereste Victor Hugó érdemét, hogy »felette szent, felette nagy vala néki a poësis, mintsem hogy játékként czélnek tartaná; néki eszköz vala, melyet használt, hogy népét erősítse«. Épen azért tartotta a költészetet legmagasabbnak minden művészet között, mert ez emelkedik leghatásosabban eszmék kifejezőjévé s a kor rajzává. »Nemcsak művészség a poësis — írja, — mint p. o. a szobrászat, festés vagy architektura, a poësis szükség, egy jajkiáltása az emberi nemnek, mely jobb után vágyódik; egy hang, mely accordját még csak keresi, s dissonanszá válik, ha nem találja; a poësisnek van hazája, van százada s csak ott érteni egészen.«

Eötvöst valóban mindig a kor eszméi sugalmazzák. A *Karthausi* a harminczas évek levertségének könyve, a francia forradalom után megalakult európai társadalom rajza, mely eszméiben csalódva, hit és remény

nélkül hánykódott a megtiport mult és határozatlan jövő között. Magyar tárgy két nagy regénye egy-egy politikai irat népszerűbb alakban. Midőn a centralisták élén a megye-rendszer ellen küzd s tulajdon pártja kértére kénytelen fölthagyni hirlapi támadásaival, csaknem egyszerre teszi közzé a *Reform*-ot és *A falu jegyzőjé*-t, a megyei visszaélések rendszeres leírását és költői rajzát.

Történelmi regényéhez is az a párhuzamosság vezet, mely a mult és az ő kora közt van. Meg akarta mutatni egy belháború minden viszonyát, midőn új polgárháborútól féltette nemzetét. Rokonnak tartotta a regény- és történetíró czélját. »A valónak felkeresése az, mit a regény-, mint a történet-író feladataul kitűz; s az előbbi, ha állításainak bebizonyítására az emberi természetre hivatkozhatik, miért pirulna a tudós előtt, ki minden tényt tíz írott oklevéllel bizonyítja be.« E fölfogás erkölcsi komolyságából fakadt, de aesthetikai elvvé csontosodott nála, s *A falu jegyzőjé*-ben költészetének vezéreszméjét tárja föl e sorokban: »A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik. S ki az Istentől nyert tehetségeit a helyett, hogy velők embertársai legszentebb érdekeiért küzdene, a művészi forma mélyébe elássa, csakhogy valamikép csorbát ne szenvedjen; ki magas helikonáról, félistennek képzelve magát, kora szenvedésében csak művészi studiumok tárgyát látja, s míg a föld vérben áll s az egész emberi nem vajadások között új életnek indul, virágokról s a langy esti szellőről énekel: azt bámulhatjuk hideg magasságában, irigyelhetjük, — tisztelet- s szeretetünket azonban csak az érdemli, kinek Isten szívet adott, hogy embertársai szenvedéseit megérthesse. De ha a költőtől, ki nemes emberi czél után

fáradozva, hogy erősebben hathasson, azt, mi a művésznak legdrágább, műve szépségét is feláldozá — tisztelünket meg nem tagadhatjuk; ha bámuljuk az önmegtagadást, melylyel ő, ki keble mélyében gyémántokat találhatott, inkább éles ekével szántotta fel földjét, mert érzé, hogy a munkával öndicsőségére kevesebbet, de embertársainak hasznára többet tehet, ... az így támadott művek hibáit az érzelemért, melyből származtak, szívesen megbocsátjuk s megfélelkezünk gyengeségeiről, mert érezzük, hogy mi ellen a kritikus kifogásokat tehetne azt az embernek bámulni kell, hogy a könyvben nem szép mű, hanem szép emberi tett fekszik előttünk. . . .

Ezt az elvet, a mely után igazodott akkor az ifjú német irodalom is, Eötvös megvalósította s minden munkája nemcsak szép könyv volt, hanem jó tett is. E meggyőződése egyéniségéből folyt, de viszont korlátozta is egyéniségét, megkötötte költői erejét. Nagy ember nem tehet nagyobbat, mint ha föltárja lelkét, s hagy benne olvasni. Lelke fényével bevilágít a másokéba, s önnön lelkünket is ő ismerteti meg velünk. Nincs a világon szebb és tanulságosabb ennél, vizsgálata a legnagyobb, mivel ember foglalkozhatik. Ezt tették minden idők legnagyobb költői, s munkáik örök gyönyörűség. Eötvös más föladat után törekedett; nem csak gyönyörködtetni kívánt, hanem használni is. Megváltoztatta a régi csodát: kezében a rózsák kenyérré váltak. Önként határt vetett költői szabadságának, s művészi erejét és gondját képzeletbeli alakok és költött történetek festése helyett a valóságnak hiteles feltüntetésére fordította, a maga korának képét kívánta megrajzolni, félszégeivel, bűneivel, nyomorúságával. Ez volt igazi célja, melynek elérésére eszközül használta művészi képességeit. A művész sikerét alárendelte az ember meggyőződésének és kötelességtudásának.

De az ember így zsarnokká lehet a művészen, a czél az eszközzé sülyesztett művészetén. Pedig minél több esik áldozatul a művészi sugallatból a gyakorlati hasznosságnak, a mű annál hamarabb veszti becsét. Más szóval: annál gyorsabban avúl el az irányregény, minél sürgősebb szükséggel minél hatásosabban foglalkozik s minél több valósúl meg így belőle a gyakorlatban. Maga mondta *A falu jegyzőjéről*, hogy nincsen más czélja, mint a reformokat sürgetni, s óhajtja, hogy e könyv minél előbb valószínűtlenné váljék. Azontúl az ily regényt csak művészi kiválóságai s általános emberi vonásai tarthatják életben. Ma talán hamarébb olvasnák könyveit, ha több ügyet vet a könnyed írói előnyökre s inkább keresi az eleven elbeszélés stílusát, mintsem hogy nagy gondolatokkal küzd; talán inkább megnyugodnánk a cselekvény befejezetlenségében, mint abban, hogy messzire tolja s aprólékosan rajzolja a kibontakozást; a párbeszéd friss pergése üdében maradhatott volna ránk a korszerű megjegyzések és komoly fejtegetések tömegénél, s akadhatnak, a kik hasonlatainak gondolatgazdagságát gondolkodás nélkül odaadnák cserébe több színért és elevenességért. Ez mind meglehet, de a komoly olvasó szemében, a ki a könyvtől nem csak ideje telését kívánja, mindez összevéve sem pótolhatná a paraszt-forradalom korának s a negyvenes évek társadalmának művészi rajzát és mély bírálatát, s Eötvös vonzó egyéniségét, a ki inkább megtűrte munkáiban a fogyatkozásokat művészi tekintetben, mintsem elhálványodni hagyta volna nemes utilitarismusát, mely inkább kívánt használni, mint szórakoztatni.

Ez nem kisebbítheti Eötvös érdemét, csak más oldalról mutatja: a költő ügyes keze helyett az ember szívét világítja meg. Önszántából áldozta fel a művész becsvágát az ember törekvéseinek, szándékosan tért le a

l'art pour l'art útjáról, hogy közelebb férkőzzék a gyakorlati élethez.

Ez elv szerint alakul egész költői egyénisége. Komoly célja visszatartja a képzelgések és könnyed benyomások csábításaitól. Semmi sincs benne azon írókból, kik a meglepetés kedvéért agyongyötrik képzeletüket s az olvasóét is. Eötvös soha sem veszi le szemét a valóságról, melynek festését tartja legfőbb céljának, s melynek elferdítésétől erkölcsi érzése és írói célzata egyaránt visszatartja. Nem igyekszik kiforgatni magából a valóságot, s bonyolulttá szőni, a mi egyszerű; apró cselfogásokkal sem ravaszkodik. Csak annyi szabadságot enged képzeletének, hogy tapasztalatainak elszórtan megfigyelt adatait összehordja egy halomba. Taksony-megyében együtt van a megye-rendszer minden bűne. Ezért mondta Deák Ferencz, hogy olyan ez a megye, mint az állatorvosi könyvek címlapján az a ló, a melyen minden betegség meg van jelölve. Az a betegség mind megvan, de nincs olyan ló a világon, a melyiken mind együtt volna. Csakhogy a művészet ős idők óta élt az elemek ily halmozásával, s ha elvesztené e jogát, le kellene mondania arról, hogy a művészet korlátai közt tüntesse fel a korlátlan életet. Magasabb művészet, mely célját a jellemző vonások kiemelésével és központosításával éri el, de Eötvöst kötötte a pontosság s legkevésbbé tért el a valóságtól, ha csupán szokatlan számban halmozott össze hiteles adatokat. Még körmondatainak hasonlító első felét is a megyéből valógtja.

A hol saját tapasztalata nem gyámolíthatja, mint történelmi regényében, ott szorosan forrásaihoz tartja magát. Ha történeti személyt ír le, izenként illeszti össze a krónikák adataiból. Minden szót jegyzettel támogat s annyira ragaszkodik a történeti igazsághoz,

hogy a párbeszédekben nyilvánuló felfogás korszerűségét is igazolni tudja csillag alatt. A tárgyi igazság az első nála; a művészi iránt kevesebb figyelemmel van, s nem bánja, ha az alakok mind az író szájával beszélnek is. Mint a becsületes cicerone a kiegészített történeti emlék előtt, ő is mindig urát adja, hogy alakjaiban mi a történelemé és mennyi a kiegészítés. Erkölcsei elvül vallja, hogy »az író ne képzelőtehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykorú kútfőkből lelkiismeretes vizsgálódások által szerezhetett.« Szerinte a hír, melyet történeti személyek magoknak kivívtak, a tulajdon legszentebb neme, a dicsőség vagy gyalázat rajtok egy nemzet jutalma vagy büntetése, mit az író igyekezhetik kiigazítani, de elmosnia nem szabad. Ily kényes erkölcsi érzék mellett csak természetes, ha Eötvös beéri a krónikák adataival s óvakodik alakjainak jelleméhez önkényesen új szint keverni. Lemond az »epikai hitel« művészi elvéről, mely az íróra bizza a lélektani indokolást és a színezést; ő a művészi szabadság rovására a történelmi hűséghez tartja magát. Megkockáztatja azt a veszedelmet, hogy az epikai hiteltől elszáll a költészet, csak a merő hitel marad meg. Ha Arany ily száraz tanulmány után fog *Toldi*-jához, aligha írja a legkitünőbb magyar eposzt. E módszer mellett a történelmi nevek nem igen kerekednek ki emberekké s viselőik bajosan telnek meg vérrel; de viszont tisztán és erősen kivehetni rajtok a kor bélyegét, s ha az író tulzott óvatossága és felelősség-érzete mellett kevés indulatot önt is beléjük a magáéból, viszont a kor szenvedélyét sem írtja ki belőlük. Eötvös egyénei így talán kissé elmosódottak, homályosak lehetnek művészileg, de történeti felfogás dolgában senki sem múlja őt felül, Kemény sem. Kivált a csoportok meglepően elevenek nála, s

gazdag és színes a tömegek rajza, mert itt nem köti a személyi hűség, s szabadjára hagyhatja képzeletét, a nélkül, hogy a valósághoz hűtlen lenne. Eötvös rengeteg tanulmány után látott munkához, mikor már magában érezte a kor mozgató eszméinek lüktetését, azért tudta oly mesterien kifejezni a korszakok vágyait és szenvedélyeit.

Képzelete magára hagyatva félénk. Inkább a tudósé, mint művészi. Általánosító inkább, mint egyénítő. A képek körvonalai szétfolynak előtte; sehol sem duzzadnak ki erősen a jellemző vonások. Mindennek tartalma köti le, nem a színe. Az érzések és gondolatok örökös hullámmozgása elmos mindent, mint a dagály a fűvénybe rajzolt vonalat.

Ha szeme elől hiányzik is a képzelet varázsfátyla, melyen át minden megelevenül, szívéből mindenre csodálatos fény és éltető melegség árad. Képzeletét nagyrészt érzése pótolja, az szépít és elevenít meg mindent; lelki életében az érzés az uralkodó.

Rendkívül fogékony és érzékeny lélek. Mikes emlégeti a török néphitét, hogy mindenki számára le van téve a földön itt is, ott is egy-egy csomó kenyér, s az ember addig él egy helyen, míg kenyere elfogy. A lelki erőből is bizonyos mennyiség van mindönkben, s a mint az fogy, helyét az érzékenység foglalja el. Eötvösnek ifjú korában nagyon sok lelki erőre volt szüksége, lelke kifáradt és érzékenynyé vált vergődésében. Minden bántja. »Fáj az árnyék, a derű is«, különösen a derű. Csak felhős ég alatt érzi jól magát. Majdnem minden alakján ott van csüggeteg lelkének árnya. A hangulatok nem igen szűrődnek össze nála. Macbeth komor várán is van fecske fészek, Tengelyi alföldi házán nincsen. Lelke mélyén, mint a csigában, örökösen hallatszik valami bánatos sohaj.

Az ilyen mimosa-léleknek nincsen nyugta soha. Mindig ébren van, beleavatkozik mindenbe. Érzése válogatja ki írói tárgyait is. Fiatal szívzajlása idején érzése iratja vele a »bánat könyvét«, a *Karthausi-t*. Mikor megismeri a megye rendszerét, szíve megesik az elnyomottakon, részvétellel fordul feléjük, gúnynyal elnyomóik ellen, s megírja *A falu jegyzőjé-t*. Mikor úgy látja, hogy hazája örvény felé sodródik, kétségbeesése eleveníti meg előtte Dózsa György táborát s megjelenik a *Magyarország 1514-ben*. Mikor gyermekeit ringatja térdén, nevelésökről gondoskodik, megírja a *Nővérek-et*, s benne a nevelésről támadt gondolatait rakja le. Így fakad minden munkája érzéséből, hangulatából.

Tulajdonképen lyrikus prózában; nincs írónk, ki több nemes érzést vetett volna soraiba, mint ő. Azért sohasem süllyed olesó sóhajtozásba s nem áradoz köznapi módon, inkább alakjainak s a sorssal vívott küzdelmeiknek rajzát önti el meleg sugárral.

Minden érzése gondolattá fejlődik, s szíve minden verésének megfelel egy reflexió.

Kemény azt tartotta, hogy »keblünk minden hangulata eszméinkből származik«; Eötvösnek szívében születtek gondolatai is. Mintha agya is érezne és szívével is gondolkodnék.

Érzelmek és gondolatok egy mederben hömpölyögnek nála s árjuk nem egyszer gátat szakít és mindent elönt. Alig kezd leírni valamit, alig hogy a képzelet megsuhintja szárnyát, — tüstént megjelenik a reflexio, a leírás abba marad, legjobb esetben egy hasonlat elő-résztévé alakul. Kitérés kitérést ér nála, az értekezések egymás sarkát tapodják. Minden tekintet gondolatot ébreszt benne. *A falu jegyzőjé-be* mindent beleszó, a mit addig külön munkákban tárgyalt. Irországnymoranyította meg szemét a hazájabeli iránt; az üveges zsidó szeren-

csétlen sorsával ismét az emancipatio mellett emel szót; a börtönök részletes rajzával újra a fogház-javítást sürgeti. Minden kitérésre érzése csábítja, ugyanazon ember-szeretet, mely essayit iratta vele. A philosoph így lépten-nyomon megállítja a költőt, de a philosoph is mindig költői. Alig van lassúbb menetű könyv a *Karthausi*-nál, mely csupa elmélkedés, de az egésznek véghatása mégis költői, s ha írója hosszadalmassá válik is, unalmassá soha; a vaskosra duzzadt könyv oly tartalmas, annyi eszmét és érzelmet kelt, a mennyit hiába keresnénk formai tekintetben ügyesebb írónál.

E tulajdonok ártanak stilusa könnyedségének, de azért soha sincs az méltóság és költőiség híján. Mindig van benne valami melegség; a szabatosság, magyaros íz és művészi elevenség iránt már kevesebb az érzéke. Az érzés örökös dagálya, a reflexiók áradása széttolja a mondat határait. Az ilyen stilus ritkán mutatja a gondolatot elevenen, fakadásban, mozgásban; mindig kifejeletten, megállapodottan hozza elénk. Az eszme nem toppan elő hirtelen, biztosan, fiatal szépségében; lassan ring felénk a hasonlatok hullámain. A szó ruhája nem feszül meg a gondolaton; bő redőivel sokat eltakar belőle. Sehol semmi művészi kimértség. Az eszme nem kristályosul szóvá, feloldódik a terjengő körmondatokban.

Mint mondatainak rajzát, az alakok képét is áradó érzelme mossa el. Az érzés meleg színeivel vannak aláfestve, de nincsenek biztos conturjaik. »Mert nincsenek határozott körvonalaik, egyike a másikba gyűrűzik — mondja Péterfy. — Gusztáv átnyúlik Armandba, Armand Arthurba, Arthur újra Gusztávba.« Hozzátehetjük: Vándory Tengelyibe, Tengelyiné Vilmába, ez megint Etelkába és Fruzinába. A másik tábor alakjai épen így egymásba folynak: Nyúzó, Macskaházy és

Kenyházy egy fán termettek. A jó és rossz tulajdonságok nem fonódnak össze ez alakokban, hanem vagy a gonoszság túlyomó bennök, vagy a jóság. Ezért van, hogy első tekintetre úgy látszik, mintha valamennyien két táborra szakadnának: a gonoszak- és jókéra. A gonoszak a kiváltságok őrei, tőlük szenvednek a jók. Ez megint írói elvéből következik. Regényei nem egyének tragédiáit mondják el, hanem osztályok küzdelmét elevenítik meg. Alakjaik a társadalmi nyűgök viselői, vállaikon egy néposztály minden gondja halmozódik össze, vagy egy rend minden kiváltságában dúskálnak.

Eötvös nem is igyekszik másokkal versenyezni az egyén benső vergődésének élénk és finom rajzában, de ritkítja párját annak feltüntetésében, a mi czéljához tartozik: mint áll küzdelemben az ember az intézményekkel s mint alakítják ezek jellemét. Nála az egyén az eszme kedvéért van; nem szobor, csak oszlop, mely a gondolat tetőzetét tartja. Ez sokat kimagyaráz Eötvös regényalakjainak természetéből, s a mi rajtok szembeötlők, nem hagyja rögtön művészi tehetetlenségnek róni föl. Megérteti velünk, hogy ha alakjai nincsenek is élénken jellemezve, a kort kitűnően és igazán jellemzik; s nem hagyja elfeledni, hogy bár az egyén rajzát legtöbbször elnagyolja, alkotott néhány kitűnő typust. Más élénkebb érdeklődést kelthet alakjai iránt, rokonszenvünket senki sem tudja hamarább hősei részére vonni. A mint vékony meséjét az eszmegazdagság duzzasztja meg, elnagyolt alakjait a bennök buzgó nemes érzés emeli, s a mint a regény szűkes cselekményét a kor rajza és bírálata pótolják: az egyének belső küzdelmének helyébe az intézményekkel vívott kegyetlen harcuk lép. Ez menti ki, hogy inkább passive viselkednek; keveset cselekesznek, inkább csak éri őket valami. Szenvedésre születtek, de nem boldogtalanságra. Ha a

sors meghagyja Tengelyit kis házában, boldog lesz, Viola is egy emberséges földesúr falujában. Mert lelkük szerint nem boldogtalanságra születtek, mint Kemény alakjai, s nem is maguk hívják ki a sorsot, mint azok, hanem a társadalom, a fennálló rend teszi őket szerencsétlenné.

Ez elv mellett kevésbé várhatjuk, hogy érezzük az élet complexitását, kristályosodó erejének zsendülését: ez a cselekmény nem kívánja meg a jellemek fejlődését, felőle vesztég is maradhatnak. Inkább érzékenységet kíván, hogy látszassék a kiserkenő vér a sors korbácsa nyomán. Nem kutatja titkos, benső életöket; nem bánja, hogy csak előttünk élnek, s mikor nem látjuk őket, mintha nem is volnának. Csak külső küzdelmök fontos, kifelé élnek, nem magoknak. Nem meghittjök az író s nem igen tud róluk többet, mint az olvasó. Az ő szempontjából nincs rá szüksége, hogy megfigyelje a ziláltságot testi és lelki tulajdonságaik közt, megrajzolja imbolygó járásukat a keskeny pallón bűn és erény között. Többnyire csak kész emberek kellenek neki, vagy jók, vagy gonoszak. Kemény minden alakját belülről kifelé alakítja: minél közelebb férközünk lelke lelkéhez, annál finomabb egyéni vonásokra bukkanunk. Eötvösnél mindarról, a mi első tekintetre egyéninek látszott, kiderül, hogy vendéghaj és álszakáll, s az alak tulajdonképen az író hasonmása vagy egyenes ellentettje. Viola tisztára ártatlan, Tengelyi csupa léleknesség; Macskaháziban nincs semmi jó, Nyúzóban sincs, hacsak az nem, hogy ittassága révén szabadul meg Viola. Azért rendszerint ezek sem szenvednek egészen ártatlanul. Az emberi természetben mindig van ezer apró gyarlóság, a mi fölmenti a végzetet a kegyetlenség vádjá alól. Eötvös alakjait bensőleg képzelgésök teszi szerencsétlenné. Túlfinomak az életre, mint Gusztáv

és Ormosyné. Egész tragikumukat megmagyarázzák a *Nővérek* sorai: »Száz ember közül, ki az által válik szerencsétlenné, mert magát az életben csalatva látja, kilenczvenkilencz csak önmagát csalta meg. Az emberek többsége nem tapasztalások, hanem ábrándjai miatt veszti el örömét az élethez.«

Írói elvéből következik az is, hogy alakjai nemcsak egymástól nem ütnek el élesen, hanem a háttérrel sem válnak le erősen. Nem ő értők van a cselekmény, inkább ők olvadnak belé. Eötvös mind-egyikökből lát valamit, a mit általánosító hajlama mindönkre illeszt, azért mindőjüket egyenlőn fontosnak is nézi. Mind az előtérbe kerülnek, a mivel aztán. nem egyszer ártanak az egész művészi plasticitásának Mindnyájokat egyenlő méreteken rajzolja; ép annyi figyelemmel van a mellékalakok, mint a főbbek iránt. Arthur egy ideig majdnem oly fontos neki, mint Armand, Kislakyékat csaknem úgy ismerjük, mint az alispán háza-népét. A regény cselekvényét is háromfelé tépik az egyenlő gonddal rajzolt alakok: Tengelyi, Viola, az alispánné. Alakjai mindnyájan az író érzésén osztoznak s ezek registere nem bő. Érzelmök inkább szélesen hullámozó, mint erős sodrú. Néha szinte érzésgésbe tévednek. Tengelyi Vilmárról nem látjuk, hogy nagyon szeretné atyját, inkább csak kedveskedik neki. Kedvesét sem szenvedélylyel szereti, inkább csak aggódik érte. Ormosy egyformán tud szeretni két nőt; lelke megoszlik kettejük között. Dózsa Gergely ragaszkodása bátyjához inkább a gyöngé ember odatapadása az erélyhez, mint szeretet.

A viharosabb érzések idegenek ő előttük. A szenvedély lázongását nem ismerik. Eötvösben az író ép úgy elfordul az indulatok háborgásától, mint az államférfi a forradalomtól. Egyetlen eleven alakja Dózsa, kiből

nyers erő és szenvedély lobog. Egyéb alakjaiban a gyűlölet tüzeit kioltja a szó áradata. Nagybotú Lőrincznek alig jut ideje tette, inkább csak prédikálja az ádáz haragot. Szaleresi Kláriban is van valami démoni vonás, de tehetetlenségbe fúl. Eötvös finom szálakból szőtt lelke nem bírta beleélni magát a szenvedély egyoldalúságába, mely mégis ide-oda csapong s nem ritkán épen ellenkező irányba fordul. Higgadt gondolkozása nem ért nyomába azon különös logikának, mely az indulat tüzénél lobban lángra s látszólag minden logikának ellentéte.

Nem jutott el a kedély másik határához sem: a naivság nyílt békéjéhez. Sokszor és szívesen fordult a néphez, de egyszerű eszejárását mindig megzavarta reflectáló kedvével, természetes érzését a magáéval complikálta. Mennyi a bölcselkedő reflexió abban a csonkán maradt kedves, naiv történetben, mely egy gazdaszszony leveleiben van elbeszélve! Azt lehetne mondani, hogy jobban szereti, mint ismeri a népet s naiv alakjait.

Legelevenebb alakjai, a kiket sarcastikus kedvében teremtett. A sarcasmusban összehat esze és szíve, egyik sem korlátozza a másikat. *A falu jegyzője* csupa sarcasmus. »Du sublime au ridicule il n' y a qu' un pas.« Eötvösnek, a ki egy új kor fenséges eszméiért lelkesült, csak le kellett mennie a régi rendi vármegyébe, hogy a kettő közül elenyészszék az az »egy lépés«. A fenséges és nevetséges közti harcot az érzelem dönti el. Ha az észszel szemben kegyelmet ad a nevetségesnek, fegyverszünet jön létre, ez a humor. Ha az érzelem kárhoztatja, de az ész csak neveti: ez a satira. Ha mind a kettő megveti: sarcasmus. A humornál az érzés pajzsot nyújt a csüggedőnek, a sarcasmusban ő lövi el az ész nyilát.

Eötvösnél humort nem találni, de annál több satirát és sarcasmust. Esze és szive annyira egy úton járnak, hogy egyik sem foghatja pártúl, a mit a másik elítélt. Komikum is inkább csak a helyzetekben van, az alakokat kevés kivétellel sarcasmussal önti el. Egyetlen alakján van finom, méla komikum, melynél a mosoly könnyet olvaszt a szembe: ez a vénülő Bebek Katalin, a ki még mindig szépnek tartja magát s elmúlt szebb napjait emlegeti. Dicsekvéseit mosolygós mélabúval hallgatjuk. Máskor állandó fegyvere a satira és sarcasmus. A *Reform*-ban is ezzel a kettővel küzd a megye ellen, A *falu jegyzőjé*-ben még inkább Gyilkos pontossággal hord össze mindent, a mi satirára és sarcasmusra alkalmas: az önkénykedő és tudatlan hivatalnokok ügyefogyott gonoszságát, ragaszkodását állásukhoz; a nemesi »voks« hajhászását, a korteskedés és tisztujítás minden szennyét; a megyegyűlések szónokló semmittevését, a szájaskodó, tétlen megyei reformereket, hülye angoloskodókat, értetlen pénzügyi javítókat; a mellett a főispán ünnepélyes fogadtatását, a statáriális bíróság lelketlen tudatlanságát; az együgyű szónokot, a megvesztegethető bírót, hivatalos dolgokba elegyedő asszonyokat. Stilusa kiélesül, szava metsző lesz, mikor ezekről beszél. S az alakok rajzában szokatlan biztosságra, csodálatos elevenségre tesz szert. Egyetlen alakját sem látjuk úgy magunk előtt, mint Nyúzót és Kényházyt. Nézzétek, mint borozgat esküdtjével a szolgabíró, félig fedett házában, kénytelenségből elzülött szegény-legények üldözője, megátalkodott zsiványok czinkosa, az alispánné bérszolgája, ártatlanok megnyomorítója. Két évvel később hasonló megbotránkozás szítja Arany sarcasmusát, mikor ő rajzolja a megyét *Az elveszett alkotmány*-ban.

Az ily alakok, ha csak elnagyoltan, típusoknak

vannak is rajzolva, elevenen hatnak, mert az életben is typosoknak ismerjük őket. Nem kell őket apróra venni, nincs szükség rejtettebb egyéni vonásokra, hogy rájuk ismerjünk és beléjük lássunk. Lelkük redőibe alig is kívánunk bepillantani; tetteik eleget mondanak róluk. Vaskos alakjukon csak úgy dagad az élet a vázlaton is, s reflexiók nélkül is megértjük, mit akar velük mondani az író. Magukra állnak előttünk, a gúny és megvetés tárgyaiul, szárazon, a reflexió és érzés minden fénye nélkül.

Ha búcsuzóra végig pillantva alakjain, azt kérdezzük, hogy az emberi léleknek milyen megrezdüléseit vette észre először ő s mely alakjaiban jegyezte föl azokat: akkor azt kell felelnünk, hogy ily megfigyelései s ilyen alakjai nincsenek s hogy a legmélyebb és legvonzóbb lélek, a kit könyvein át megismerünk, az író maga. De ha azt kérdezzük: korának mely érzéseit és eszméit fejezte ki alakjaiban és műveiben, akkor a felelet az, hogy valamennyit. Nincsen író, ki korának eszméit jobban átérezné s a gondolatok gazdagságában vetekedhetnék véle. E tekintetben páratlanul áll irodalmunkban. Akármiről beszéljen, emberi lélekről vagy tavaszról, tájékról vagy történelmi eseményről, minden benyomás reflexiót költ benne s minden reflexiója a kor uralkodó eszméi felé hajlik. Legtöbbször a természet képeiből fejlenek, de nem folynak össze azokkal; a körmondat kettőspontja egészen különválasztja a gondolatot a természeti képtől, mely csak hasonlatul szolgál.

Keménynél a reflexiók alkalmoszerűek, valósággal érzik rajtuk a meglepetés, melyet neki magának is okoznak: a tárgyból fejlenek és hozzá is vannak növe. Eötvös reflexiói nem támadnak ily hirtelen s nem törnek ki a maguk erejéből, de állandó és külön értékük van. Az alkalom nem teremti, csak fölébreszti őket. Mászor

támadtak, most csak megemlékezük róluk és tollára veszi. Mindig hordott magával kis jegyzőkönyveket s pihenés és séta közben támadt gondolatait rendesen följegyezte. Ezeket használta fel munkáiban s ezekből állította össze a *Gondolatok* kötetét. Goethe is fel szokta írni gondolatait papírszeletekre s innen szórta el aztán munkáiba. Mert a művészetben a legnagyobb gazdagság sincs akkora, a mekkorának látszik. A legnagyobb közvetlenség lassú munka és fontolgatás gyümölcse. Heine nehezen írt, lassan csiszolgatta ki gyönyörű dalait s Arany János beszélt, hogy Petőfi is két-három soronként jegyezte fel költeményeit séta közben s az egésznek formába öntése nem volt sem gyors, sem könnyű munka. Eötvös különben könnyen dolgozott, kézírtaiban alig van törlés vagy igazítás, nem is sok ügyet vetett a stilusra, de gondolatainak gazdagsága nála sem oly önkénytelen, mint első pillanatra hinnők. Gondolatai sohasem fél-gondolatok. Obiectív és állandó igazságok, rendesen egy-egy hasonlattal megvilágítva, vagy egy képből leszűrve. Kemény alkalomszerűbb, úgy tetszik, mintha gondolatai írás közben támadnának; subiectivebb is; a mellett mindig hagy valamit elmondatlanúl; érzésnek és gondolatnak nála mindig érzik valami fölöslege.

Egyes írókról úgy érezzük, hogy egész vagyonukat ideadták nekünk s könyveikben egész lelkük ránk maradt. Másoknál az az érzésünk, hogy lelkük fényességének csak egyes sugarait foghatjuk fel; munkáikban életfelfogásukból csak töredékeket találunk. Scott Walter, Musset pályája körülbelül befejezett. Hajlandók vagyunk azt hinni, hogy ők egészen ideadták magukat nekünk. Ellenben Shakespere és Goethe az eszmék- és érzéseknek mily elképzelhetetlen kincstárát, az alkotó erőnek mily megbecsülhetetlen gazdagságát vitték magukkal!

Rafael mintha egész lelkét kifestette volna magából. Michel Angelo csodálatos alkotásai lelkének csak töredékei; mintha szellemét sohasem mutathatta volna meg egészen. A Stanzák gyönyörűen föltárják magokat, az *Utolsó ítélet*-ben mindig marad valami megértetlenül, épp úgy, mint *Hamlet*-ben és *Faust*-ban. Rafaelt egy magasabb lélek nézheti közvetlen közelből, szinte a Rafael szemével; Mussetvel együtt lehet, a ki olvassa, vele beszélgethet, — de Michel Angelo és Shakespere sohasem jelenik meg nekünk, csak üzenetet küldenek. A legnagyobb ember képességének is megvannak a maga korlátai, de némelyekét világosan látni, másoké túl van szemünk határán.

Eötvösnél tisztán láthatni e határokat, de azok mégis óriási tért kerítenek be, eszmék dolgában a legnagyobbat irodalmunkban. Elmondta véleményét vallásról és természetről, politikáról és emberről, társadalomról és költészetről, az emberiség hivatásáról és saját koráról, csak önmagáról mondott keveset. Nem volt meg benne a nagy egyéniségnek az a csodálatos ereje, mely közönyös dolgokról szólva is mindig magáról nyilatkozik. Alakjai az ő eszméit mondják el, legtöbbször az ő ajkával is, de reflexióinak szétszórt törmelékéből csak hézagosan alakul ki világfelfogásának képe. A munkáiból kivehető közös alapeszme, mint regényei cselekvényének tárgyalásakor említettük, leginkább társadalmi. Ebből a szempontból nézi a multat és a jelent egyaránt, finoman bonczolgatva a társadalmi rend és az erkölcs kölcsönhatásait. Ezzel mélyíti el szempontját, a mi eleinte sekélyebbnek s gyakorlatinak tetszik, pedig erősen erkölcsi, lélektani és így költői is. Az osztályok különbségeit rajzolja, a fenhéjázó urakat és az elnyomott népet, a melyből még hiányzik az összebékítő szeretet. Az egyénnek a fennálló renddel

folytatott küzdelme nála osztályok harcává szélesül: a *Karthausi*-ban az öreg gróffal Dufey áll szemben, a komornyik fia, kettejük közt az arisztokratia és demokratia mindennapi küzdelme foly. A főúr Gusztáv s Armand, a nép gyermeke, barátságuk mellett is épen így állnak szemben egymással. Juliának, az arisztokrata méltóság képviselőjének Betty az ellentéte, az egyszerű, derék polgárleány. Azt a komornyik fia csábítja el s taszítja gyalázatba, ezt egy főúri család utolsó sarja. A két világ harca a szeretetben békül ki. Armand családi boldogsága, Betty megnyugvása, Gusztáv keresztyéni szeretete békíti ki életök küzdelmét. *A falu jegyzőjé*-ben is két osztály áll szemben: a nemesség és a nép. Az egyiké minden jog teher nélkül, a másiké minden teher jog nélkül. Két nagy chorus az egész regény; egyik az elnyomóké, a másik az elnyomottaké. Tengelyi nemeslevelének elvesztével elveszti minden jogát, s szakadatlan üldözésnek van kitéve. Itt nem oly teljes a kibékülés, mint a *Karthausi*-ban, csak a szerelem egyezteteti ki az ellentétet a két fiatal párban. De Viola és családja elpusztult, s velök a szenvedés gyermeke maradt mindenki, a kinek nincs nemeslevele, vagy rokonsága az alispán családjával. *Magyarország 1514-ben* megint az osztályok harcát mutatja, mely akkor iszonyú belháborúvá gyuladt. Az író mindig az elnyomottak partján van, s egy alakja sincs több szeretettel rajzolva, mint Betty és Violák.

Ez alapeszme kifejlődésében némi fokozatot vehetni észre. *A Karthausi*-ban az ifjú szív byroni világfájdalma mind a két világot egyaránt gonosznak látja, bár végül mégis az egyszerűbbhöz hajlik; *A falu jegyzőjé*-ben a nép nemesebbnek tűnik fel elnyomóinál; a pórlázadás regényében is Dózsa partján, a nép táborában van az igazság; a *Nővérek*-ben övé a boldogság is: egyszerűen,

hozzájok hasonlóan éljünk, ha boldogok akarunk lenni!

Ez az eszme, a demokratia eszméje hatja át Eötvös műveit, ez tűnik ki minden regényének cselekményéből, ez fűzi egybe munkásságát. Érzéséből fakadt, szívéből nőtt ez is, s úgy vált meggyőződésévé. De sarjadhat-e máshonnan erős meggyőződés?

Eötvös eszméinek épen abban van legnagyobb erejük, hogy egy úton járnak érzésével s érzésünkkel. Több és nemesebb érzést, több és magasabb eszmét senki sem hozott irodalmunkba nála. A gondolkodónak és hazafinak érdemét nem homályosíthatta el senki és semmi, akkor sem, mikor az író túlzárnnyalták költőtársai. Kitűnő költőink támadtak, a kik új hajtásokat fakasztottak a magyar nyelven, s addig példátlan művészi magaslatra emelve költészetünket, vetekedtek a világ-irodalom legnagyobb költőivel. Eötvös nem tartozott ez új nemzedékhez, sőt az irodalomtól általában egyre jobban elvonta a politika. De azért méltánylattal és lelkesedéssel kísérte pályájukat. Petőfinek egyik első méltánylója volt, Aranynak nagy tisztelője, jó barátja. Maga mondta, hogy *Toldi*-ért mindent odaadna, a mit valaha írt és írni fog.

De az ő szépirodalmi pályája már lezárul. Három nagy regénye jelzi itt a magaslatot. A *Nővérek*-ben megvannak összes érdemei, de árnyoldalai is, s nem jelent fejlődést. A XIX. század báróiról írt regénye, melyet főművének szánt, töredékben s így kéziratban maradt. Elbeszélései, bár sok bennök a finom lélektani megfigyelés, mint *A nevelő*-ben, s a nemes gondolat, mint a *Gazdasszony levelei*-ben, nem mutatják írói tehetségét új oldalról. Így is megvan az egész pályán a nagyság vonása.

Szépirói toll a magyar nemzetnek nem tett nagyobb szolgálatot, mint akkor az övé. Nyugati eszméket oltott

költészete fájába, hogy a magyar földnek teremjenek gyümölcsöket. Képzelete a *Karthausi* után sohasem hagyta el sem a valóság, sem a haza határát. Nem hiába mondja, hogy ha Danton őt kérdené: magunkkal vihetjük-e hazánkat cipőnk talpán, — azt felelné, hogy igen, „elviszszük hazánkat magunkkal mindentüvé, még az álmok országába, még a szabad költészet körébe is.” S ő valóban magával vitte. Hazafisága tüntetés nélkül fölülmúlta a hazafiaszkodó írók szájakodását, s nyugat-európai eszméket hirdetve s intézményeinket gáncsolva, magyarabb volt a nemzeti hiúság dicsőítőinél.

Fáy és Kisfaludy csak a nemesi kuriák rajzával hatottak. Kúthy rémromantikája, Vajda Péter pantheismus, meséiket külföldön játszó íróink komoly hatásban épen úgy elmaradnak mögötte, mint tehetségre nézve. El Jósika is, ki rövid idő alatt lett a közönség kedvenczév. Jósika előtt rejtve maradtak a szív titkos mélységei; mint főúr és katona zajos, külső eseményekkel tele életet élt, sohasem mélyedt magába. Többet köszön emlékezetének, mint képzeletének. A történelmet inkább csak külsőségeiben fogja fel; jobban érdekli alakjainak ruhája, mint jelleme. A jellemrajzban mindig a felszínen marad. Cselekvényének, mint alakjainak, csak külső érdeke van; rendesen valamely erkölcsi eszmét szolgál, mely azonban ritkán fejlik a jellemből, inkább tanulságul hat a mese végén, mint a *6. fejezet végén*.

Eötvös több eszmét olvas ki a világból és történelemből; mélyebb szív és költőibb kedély, s egyénisége is vonzóbb és eredetibb. Jósika szórakoztató regényei olvasó közönséget teremtettek, Eötvös pedig eszméket hintett el, nemesítette az érzést s emelte a nemzet értelmi és erkölcsi színvonalát. Megismertette a nyugati világ eszméit nemzetével, s reformtörekvéseink bajnoka volt egy írói tollal kezében.

Ez emeli őt kortársai fölé, ez különbözteti meg Keménytől is.

Eszmegazdagságra legalább annyira föltűnik Keményt, mint ez őt művészi erő tekintetében. Van abban valami igazságtalanság, ha Eötvöst összemérjük Keménnyel. Hiszen ő nem abból a »felséges kényszerűségből« lett író, mint barátja, s munkái sem »a chaotikus lélek kénytelen tisztulásai.« Szépirodalmi műveiben Kemény kizárólag művész, lélekbúvár; Eötvös első sorban politikus. Keményt költői igazságok vezetik, önmagáért támasztja fel a múltat, egyedül művészi célzattal; a költő Eötvös politikai eszmék heroldja. Az egyik oly magasra tartotta a művészetet, hogy szentségtörésnek hitte volna, harmoniájába más hangot vegyíteni s íróasztala mellett elhallgatott benne a hazafi és a gyakorlati politikus; a másik annyira becsülte írói tollát, hogy az emberi és hazafi eszmék elterjesztésére a legmagasabb eszköznek tartotta. Az egyik kitűnőbb volt, mint művész és publicista, a másik nagyobb volt, mint gondolkodó, s tevékenyebb és hasznosabb, mint ember. Egyiknek dicsőségét egyre hangosabban fogják hirdetni irodalmunk méltatói s az essay-írók, költői geniusa halhatatlan fényben száll át a századok felett; a másiknak munkái egy földi pályát jelölnek, az első nyomok azon az úton, melyen három évtizeden át a nemzet haladt kifejlődése felé s a melyet gondolkodva és szenvedve járt végig egy ember, a ki érettünk élt.

A POLITIKUS.

A politikus Eötvösben ugyanazon jellemvonásokat találni, mint az íróban. De a politikusnak csak javára válik képzeletének szigorú mértéktartása, stíljének szónoki zengése, gondolatainak bő és eleven áradása. Ragaszkodása az igazsághoz, törekvése minél nagyobb pontosságra itt inkább érdem-számba megy. Érzése itt sem hagyja el soha; az tüzei munkára, az válogatja tárgyát, az készíti szólásra sokszor, az ad tollat kezébe, mikor a börtönügyről vagy a zsidók emancipációjáról ír. Mint Lamartinének, neki is minden szava költői mély érzelemből fakad s szónoklatain és politikai tanulmányain épen úgy átérzik a költő, mint regényein a politikus. A kik gáncsolták regényeinek politikai irányzatát, ép annyi joggal szemére lobbanthatták a politikusnak költői sajátságait. Ellenfelei, köztük gróf Dessewffy Emil is, nem egyszer kezet vetettek írói koszorúira, eltemetni velők a politikust. Regényes rajongónak mondogatták, őt, a ki írói tollával is politikai eszméit szolgáltatta. Hiába hozta fel, hogy Macchiavelli költeményeket és vígjátékokat írt, Nagy Frigyes verseket, Richelieu szomorújátékokat, s az utolsó whig-ministerium, mely szinte csupa költőkből állott, nem épen rosszul kor-

mányozta Angliát és hogy a politikára nem egyetlen lehetséges előkészület a gazdálkodás és a kocsmáztatási jog haszonbérlete. Azért mindvégig a szív politikusának tartották, mert szokása volt az írott törvényekkel szemben az iratlanokra hivatkozni, s nem csupán az ész, hanem a szív meggyőzésére is törekedett. E részben csak Kölesey fogható hozzája. Sokszor úgy tetszett, mintha politikai tevékenységét inkább érzelmek irányítanák, mint eszmék.

Ma, mikor végre együtt vannak összes politikai munkái, s hirlapi cikkei és levelei is, világosan látni, hogy a múlt század nagy politikai eszméinek nem volt nála sem tevékenyebb, sem kitartóbb bajnoka. Alig jöhet szóba oly kérdés, melyet a hirlapokban megvilágítani nem igyekeznék, melyhez az országgyűlésen hozzá nem szólna, melyről, ha érdemes, bővebben is ki nem fejtené nézeteit. Múlt századi történetünk két nagy fordulópontján ott küzd az első sorában. Életének törekvései és reményei két központ körül összpontosultak, ezek: a magyar parlamenti kormány népképviselet alapján s ennek összhangba hozatala Ausztriával fennálló viszonyunkkal. Egyik sem az ő útján ment teljességbe, hanem egyik Kossuth, a másik Deák által, de eszméjük és kezdeményezésük jórészt az ő érdeme. Inkább elvont gondolkodó, mint gyakorlati politikus; egész életén át erősebb volt a kigondolásban, mint a véghezvitelben; de eszméinek egyaránt hatása alatt állottak oly ellentétes jellemek, minő Kossuth és Deák.

Huszonkét éves volt, mikor az 1839—40-iki országgyűlés alatt a főrendi táblán megjelent. A föld idegei még reszkettek a francia forradalom láza után. Az emberi eszmék hódító útban szálltak kelet felé s mindenütt fölébresztették a nemzetiségi érzést. Itt talál-

tak egy országot, hol a törvényhozásból és kormányzásból ki volt zárva a nemzeti nyelv, hol a gondolat és tan-szabadságot csak ábrándképen emlegették; országot, melynek nem volt sajtója, avult volt jogrendje s hiányzott büntető törvénykönyve, tökéletlen volt tanrendszere, ósdi közigazgatása, fejletlen a polgári osztály, jogtalan maga a nép, a nemzet tizenkilencz-huszadrésze. A korszellem nem állhatott meg ez ország sorompóinál. A nemzet, melyet Széchenyi felrázott a tetszhalálból, magára eszmélt; az életerő megduzzadt ereiben. Vissza akarta szerezni veszni indult törvényes önállását, kifejleszteni parlagon trespedő szellemi és anyagi erejét. A középkori intézmények és reformtervek, az aristokratikus kiváltságok s a demokratia törekvései, ósdi előítéletek és szabadelvű eszmék roppant zűrzavarban kavartak össze. Az országgyűlés felhagyott a sérelmek panaszlásával, reformokért sürgette a kormányt, de féltékenyen óvta a megyék autonómiáját, min megtörött a kormány minden szándéka. Szinte közmondássá vált Széchenyi példabeszéde, a ki alkotmányunkat kocsijáéhoz hasonlította, melyen megjárta Lissabont; a koci még megvan, de nem indulna neki azzal újra a világnak. Alkotmányunk is jó volt ezer évig, de nem hihetni józanul, hogy másik ezer évet is kibír.

Maguk a conservatívek is kívánták a reformokat, de módjával, a kormány segítségével, s nem tévesztve szem elől az aristokratia, köznemesség és polgárság külön hagyományait és érdekeit.

Velők szemben erős ellenzék alakul, mely a reformokat mint a kormány kötelességét s a nemzet élet-föltételét követeli; a gazdasági eszmék dolgában Széchenyi szerint igazodik, a ki rendesen velők szavaz, politikai erélyben a merészebb Wesselényi után. E párt vezére gróf Batthyány Lajos, legkitünőbb tagjai Teleki

László és Eötvös. Az egész csak kis töredék, de a főrendi táblán rajtuk van a nemzet szeme. Ők szállanak ki a követi tábla üzenetei, a reform-eszmék mellett; az ő segedelmökkel tudta ez országgyűlés biztosítani a magyar nyelv jogait, előre vinni a vallás-egyenlőség és zsidóemancipáció kérdését, kimondani az örökváltság elvét, reformálni a váltó- és kereskedelmi törvényt, elrendelni a főrendi napló kiadását, s mint nemzeti tulajdont, pártolás alá venni a színházat is. Ez országgyűlés hozta szóba a börtönrendszer javítását, ez küldött ki bizottságot a büntető-törvénykönyv szerkesztésére.

Mindebben élénk része volt Eötvösnek. Ő volt pártjának szónoka. A legfontosabb kérdésekben rendesen egy sápadt fiatal ember kelt fel Batthyány oldaláról; alacsony termetű, halvány arcán finom vonások s lelkes mély szemek, ajkán át-átlebbenő keserű mosoly. Szenvedés és elmélkedés hagyták ez arczon a búskomolyság jeleit. Szava csengő volt és mély; rendesen izgatottan, idegesen beszélt, mert beszédeit nem szokta előre kidolgozni, át sem igen gondolta pontosan, csak tárgyát és főelveit jegyezte föl néhány szóval. Egyébként az egészet a pillanat ihletére bizta s érzésére, mely uralkodott rajta s magával ragadta őt is, hallgatóit is. Balkezét csipőjére fektette, jobbjá mozdulatokkal kísérte előadását. Egyszerűen, természetesen beszélt, gondolatmenetét nem borította el a szónoklat virágaival; nem volt rövid, de unalmas sem; sem mulattató, sem rideg, egyaránt foglalkoztatta az eszet és szívet. Ha eszméi nem voltak is a legnépszerűbbek a főrendi táblán, mindenki érezte szavának varázsát. Csengery beszéli, hogy 43-ban a felső-tábla ülését megbontotta a követek valami demonstratiója. Mindenki az ajtóhoz tódult; a nádor odaüzent Eötvöshöz, a ki az nap már beszélt, hogy szólaljon fel újra. Felállott, s a kifelé tolongók vissza-

tértek helyeikre, hogy meghallgassák. Volt benne valami Széchenyi keserű gúnyából s kassandrai pathosából. Szava nem gyujtott, de meggyőzni senki sem tudott jobban. Soha sem szólalt föl a nélkül, hogy eszméket ne adott volna, s új oldalról ne világította volna meg a szóban forgó tárgyat. Alig jöhetett szóba kérdés, melyet alaposan nem ismert, hiszen a reformnak jóformán minden pontjáról tanulmányt vagy hirlapi cikket írt. Abban is, a miről maga nem írt, jártasságot szerzett, mielőtt fölemelte szavát. Rendesen hasznossági érvekkel küzdött, mint Széchenyi, javaslatainak előnyeit hangsúlyozva. A javaslatokat rendesen ellenzőik szempontjából veszi szemügyre, s ez oldalról is kimutatja hasznosságukat. Az országgyűlésen azt bizonyítja, hogy az erős kormány a nemzet érdekében kívánatos; a kormánynak, hogy a nemzet erejének kifejlődése csak hasznára lehet a birodalomnak. Sokszor megkerüli az ellenséget, bemegy táborukba, mint Imre király, s közvéjök állva fedi föl tévedéseiket s tiltakozik javaslataik és szándékaik ellen. A vegyes házasság ügyében mint katolikus kárhoztatja a katolikus papság merevségét. Maga is nemes, tiltakozik a nemesség előjogainak fenntartása ellen. Régebbi eszméinek s a reform minden pontjának éber és lelkes védője az országgyűlésen. Tűzzel védi a börtönrendszer javítására vonatkozó javaslatokat; fölemeli szavát a zsidók polgárosítása, a vallásszabadság és a büntető törvénykönyv mellett; kikel a követi utasítások s a nemesség előjogai ellen. Felszólal a magyar nyelv és a szólásszabadság védelmére is. Őt beszédet mond a vegyes házasság dolgában, s azokkal főbb pontjaiban tisztázza e fontos és nehéz kérdést. Méltányos közvetítő utat keres a felek hitűsége s a katolikus clerus szigorú szabályai és merev eljárása között. Figyelmezteti őket a veszélyre, hogy a

gyermekeknek külön-külön vallásban nevelése annyi, mint vallástalanná nevelése, mert a családban vallási közönyt ébreszt. Egyaránt tekintettel volt a szülőkre és gyermekekre, az egyház önkormányzatára, az állam törvényeire, s a hívek jogaira. Az elvont fejtegetésben senki sem multa őt felül, oly óvatos és megfontolt volt, oly logikus és igazságos.

Tervet és elméletet senki sem tudott jobban készíteni, de nem volt az a hadvezér, a ki maga vezeti a tűzbe seregét. Kevés volt benne azon tulajdonságokból, melyek a korszakok vezéreit nagyokká és népszerűkké teszik. Nem képviselte sem korának, sem nemzetének valamely jellegzetes vonását, mint Kossuth szenvedélye s Deák nyugodt megfontolása. Egy kitűnő amerikai essay-író abban kereste Napoleon nagyságának magyarázatát, hogy a közönséges emberek bálványa volt, mert azok tulajdonságait testesítette meg, s nemzete az ő korában csupa kis Napoleonokból állott. Magyarországon azonban nem voltak kis Eötvösök, nem volt osztály, melynek törekvései az ő eszméiben kristályosultak volna ki. Alapos volt és óvatos, nem a hirtelen elsajátítás és gyors elszánás embere. Épen ellentéte Kossuthnak, a ki mindent hamar eltanul s magába olvaszt; majd mindig ujnak és eredetinek látszik, s mélynek is, bár államgazdaság dolgában Trefort és Szabó Pál után igazodik, az ősiségi kérdésben Szentkirályi tájékoztatja, a Részek dolgában Kölcsey, a büntető-törvénykönyv elveiről Nyáry Pál, a parlamentarismust illetőleg Eötvös és a centralisták. Cikkeiben együtt szerepelnek példaképen az északamerikai alkotmány, a francia forradalom eszméi, meg Német alföld és Schweiz foederalismusa. De rendszerének hézagait elfödte egyéniségének ereje. Senki sem tudott közvetlenebbül szólni a nemzethez, hamarább szárnyra-

kelő jelszavakat rögtönözni az eszméknek s azokat hatalmasabb módon az emlékezetbe vésni. Kossuth végezte nálunk azt, a mit Quinet Dantonról mond: ő formulázta a forradalmi emberek eszméit és nézeteit. Senkiben sem volt meg annyira az art d'oser, a merészség művészete, mint benne. Egészen magában érezte hazáját. Jobban ismerte azt, mint bárki s ebben volt nagy fölénye ellenfelei fölött, kik a világnak minden ügyét-baját jobban ismerték, mint azt az országot, a melyet kormányozniok kellett. Hiszen Metternich maga mondta Guizotnak 1848 végén, közös hazátlanságuk idején Londonban, hogy ő némelykor kezei között tartotta Európát, de Ausztriát soha. Mind e tulajdonságokból semmi sem volt Eötvösben, azért nem vezethette a küzdelmet, bár eszméit nagyrészt ő tűzte ki. Ismerte Kossuth varázsát, s úgy tetszett neki, hogy mint a francziáknál Desmoulinsra Danton és Robespierre, úgy következik Kossuth a történelem logikájánál fogva Szécheny' után. Midőn Széchenyi a *Kelet népé*-ben megtámadta a *Pesti Hírlap* szerkesztőjét, Eötvös kelt leg-hatásosabban védelmére, miután szóval és levélben hasztalanul igyekezett elhárítani a támadást.

Eötvös maga mintegy középuton állott kettejük között. Széchenyivel rokon volt kétkedő természete, borús kedélye, óvatos hazafisága, töprengése és aggodalmai; de csüggeteg természete becsülte Kossuth merészségét, fontolgtató hajlama szerette abban azerély elszántságát, az elmélkedő költő az izgató szónokot, az író a tettek emberét. Mint Széchenyi, ő is például vette az angol alkotmányt, de gyakran hivatkozott a franczia forradalomra, mint Kossuth. Széchenyi eszével zsarnokoskodott szívéen, Kossuth érzelmi politikát űzött, Eötvös igyekezett összhangban tartani szívét és esztét. Széchenyi a nemzeti érzésből az általános emberihez emelkedett, Eötvös az

általános emberit a nemzetiben törekedett megvalósítani, Kossuth a nemzetin kezdte és annál is maradt. Széchenyi a nemzet gazdasági előmenetelén buzgólkodott s hitte, hogy azt nyomon követi a politikai, hiszen »a gőzhajó nem tűr feudális szagot.« Kossuth intézményeink átalakítását tűzte ki célul, mert azt tartotta, hogy a szabad nemzet természetszerűen gazdagodik. Eötvösnél e két törekvés egy társadalmi átalakulás vágyában olvadt össze, mely együtt hozná meg a politikai és gazdasági szabadságot, s melynek valódi eszköze a nemzeti műveltség emelése. Széchenyi engedékenyebb volt a nemzetiségek iránt a magyar nyelv és fennhatóság dolgában, Kossuth erélyesebb, Eötvös méltányos és számító. Széchenyi gyöngeségünk tudatában kimélte Ausztria érdekeit; Kossuth nem gondolt vele, csak Magyarországgal; Eötvös azt hitte, többre mehetünk, ha óvakodunk a kapcsolat megbontásától. Abban Széchenyivel tartott, hogy Ausztriáéval egy lapra látta írva jövődönket a sors könyvében. Azt hirdeti, hogy: »Soha nem volt a nemzet s kormány közt a bizodalom annyira szükséges, mint most«, »egy nagy regeneráció küszöbén«.*

Széchenyi a reformot a kormány és az arisztokratia révén akarta keresztül vinni; Kossuth ezeknek oda kiáltotta: »Veletek és általatok, ha tetszik, nélkülötek, sőt ellenötek, ha kell!« s maga a kis-nemességre gondolt első sorban; Eötvös magát a népet látta szeme előtt s az értelmiségre számított különösebben. Széchenyi a törvényhozó- és végrehajtó hatalomnak bizonyos mérvű központosítását kívánta a reformok keresztülvitele érdekében; Kossuth a megyéhez ragaszkodott, mert ahhoz fűzték emlékei, annak gyűléstermeiben aratta első

* *Beszédek.* 1840. ápr. 22.

sikereit s mert tudta, hogy oppositiójával nem egyszer megvédte a nemzet ügyét s érvényre emelte az országgyűlésen megbukott szabadelvű terveket, mint Pest-megye tette az esküdszékkal és szóbeliséggel. Eötvös a központosítás mellett volt, erős kormányt kívánt, de felelőst, népképviseleti alapon. Ez volt eszménye, ez törekvéseinek célpontja politikai pályájának első felében. Ő fejtette ki ennek rendszerét, ő vívta érte az első nagy harcokat Kossuthal.

A nemzet ragaszkodott a megye-rendszerhez, mert ebben az álmunicipiumban látta az ősi alkotmány fenn-tartóját és biztosítékát. Ha országgyűlés nem volt, a vármegye zöld asztala pótolta. Ha a rendeket opposi-tiójuk miatt széteszlatták, még megvolt a megye s »a nemzet, — mint Beksics mondja — guerilla-harczra oszlott szét.« S Eötvös a reformok keresztülvitele érdekében a kormányt akarja erősíteni a megye rovására. Szembe áll az ősi intézménnyel és Kossuthal, a ki pártúl fogja. Kis köre van csak, néhány barátja, mind tanult, tudományos férfiak. Kossuth gúnyosan szoba-tudósok-nak nevezi őket búcsújában, midőn 1844 június 14-én megválnak a *Pesti Hírlap*-tól, mely a centralisták kezére megy át. Ha népszerűek nem voltak is, ők adtak hatá-rozott alakot társadalmi és politikai kifejlődésünk esz-méinek. A sok hév és határozatlan törekvés között ők jelölték ki az átalakulás utját, s ők készítették azt elő. Ők szűrték le az elveket a zibongó vágyakból; ők keresték azokhoz a megfelelő intézményeket. Mintegy az ő munkásságuk jelentette nálunk a franczia forra-dalmat megelőző bölcséleti mozgalmat, legalább állam-tudományi irányban. Mindnyájuk szívében ott rajzottak a franczia forradalom eszméi. Bennök éledt fel újra a kor, melyről Goethe azt mondta: »Mindenki feltétlenül ember akar lenni«, s Rousseau azt: »Már nincsenek

franciák, németek, spanyolok, sőt angolok sem, csak európaiak. Ők ismerték leginkább az európai jogot és alkotmányokat. Nekik megjelent Malesherbes és Aque-seau szelleme; olvasták Benjamin Constant és Guizot tudós parlamenti harczait; ismerték Rotteck, Bentham és Blackstone munkáit, Tocqueville és Macaulay egész munkásságát. Kettejük, Szalay és Eötvös, tagjai voltak a büntetőtörvénykönyv szerkesztő-bizottságának*, mely alaposságával, tiszta rendszerével, erős jogérzete s emberséges elveivel Mittermayer magasztalását érdemelte ki. Reformálni kívánták az állam minden részletét, a pusztuló régi Magyarország helyett megépíteni az új Magyarországot, kiváltságos rendek birtoka helyett nemzeti állammúl. Trefort volt a közgazdász; Kemény és Szalay államtudományi és jogi kérdéseket fejtegettek, Eötvös közigazgatásiakat, Csengery mindenhez hozzászólt. Centralistáknak nevezték őket, mert az államhatalom központosítását sürgették. Fő céljukat Eötvös tűzte ki a felelős parlamenti kormány és népképviselőlet eszméiben. Ez intézmények nevét ő mondta ki először Pest-vármegye közgyűlésén. Ő szedte pontokba a megye-rendszer hátrányait, s ő írta elő a kifejlődés útját. Fájdalommal látta, hogy minden jog csak egy osztályt illet, pusztán a nemesi születés révén. Javulásra remény sem lehet, mert bár a kormány felelőssége ki van mondva törvényeinkben, módja nincsen meghatározva. Belső szervezetében beteg a törvényhozás. A felső-táblának nincsen kezdeményezési joga, az alsót megkötik a megyei utasítások. A közigazgatásból hiányzik a központosítás, a kormánynak nincs hatalma a törvények végrehajtására. A törvényhozásnak nincs ellenőrzési joga a kormány-

* L. Pulszky F.: *Deák. — Jellemrajzok.* 95—96. l.

nyal szemben, s őt magát is a megyei utasítások kötik. Így Magyarországon nincs nemzet, nincs kormány, nincs parlament, melyet alkotmányos törvényhozásnak lehetne tartani. Az alkotmány biztosítóka csak a megyék vis-inertiaeje, pedig »midőn Európa-szerte a centralisatio vált uralkodó eszmévé, a magyar nemzetnek sem lehet feladata az inertianak Herculese gyanánt állani Európa népei között, a melyet feldönteni senki sem bír, de melyen paczkázni minden gyermeknek lehet.« A hol a törvényhatóságok majdnem törvényhozási hatalmat gyakorolnak, ott gyenge lábon áll a jogegyenlőség és személyes szabadság; kivált ha a megyei élet néhány előkelő család oligarchiája. Erősen támadja a megyét, hol a szabadság csak nemesi szabadalmakat jelent, s az országos kérdéseket háttérbe szorítja a pártoskodás, mely lehetetlenné tesz minden haladást. »Minden haladás és kifejlődés első föltétele a rend«, ehhez pedig szükség: egység a közdolgok igazgatásában, s erő a rendfentartó hatóság kezében; vagyis: központosítás és erős kormány. A kormány erejét a parlamenti felelősség ellensúlyozná. Törvényeinkben megvan, kivihetlenségét állítani annyi, mint lehetetlennek mondani törvényeink teljesítését. Csakhogy csip-csup sérelmeink felpanaszlása közben megfeledeztünk a legnagyobbbról: hogy nincs külön alkotmányos kormányunk.

A kifejlődés útját is megrajzolja. »Törvényhozásunk az, melyben én reformunk egyetlen, de biztos eszközét keresem.« Át kell azt alakítani osztályokéból a nemzet független képviselétévé. Erre vezetnének a városok képvisellete, a megyék követ-verificatiói és utasítási jogának megszüntetése. Intette a kormányt, hogy támasza csak a közbizodalom lehet, s hatalmát csak akkor használhatja igazán, ha a törvényhozássra támaszkodhatik, a mi csak úgy lehetséges, ha annak felelős.

Ez eszméket hirdette Eötvös a *Pesti Hírlap*-ban, midőn az a centralisták kezébe jutott. Czikkei felháborodást keltettek, mert a nemesség a vármegyében az ősi alkotmány fenntartóját és biztosítását látta, s ragaszkodásukat még növelte a kormány ellenszenve, mely a megyéket a forradalom tűzfészkeinek tartotta. Most a centralisták kezét emelnek rá, egyrészt a kormány erejének növelése, másrészt a községi önkormányzat tervbe vett kifejlesztése által. A centralisták miatt az egész ellenzék vesztene kezdte népszerűségét; gyanúsították, hogy a kormányhoz szít, kiszolgáltatja a nemzet érdekeit és hagyományait. A vádaskodás annyira ment, hogy végre Batthyány maga kérte Eötvöst, hagyja abba cikkeit. Eötvös érezte, hogy szükség van az ellenzék népszerűségére, engedett a kérelemnek, nem írt többet a központosításról, de a megye ostromától nem állott el. Csen-gery segítségével összegyűjtötte cikkeit és megőlvítve kinyomatta *Reform* czímen, s megírta a *Falu jegyzőjé-t*. Gyilkos pontossággal sorolja fel röpiratában a megye fogyatkozásait; elvágja védőinek minden visszavonulási útját; előre agyonczáfolja érveiket. Oly készültséggel és tárgyismerettel fog a megye fojtogatásához, mely hatalmasabb szervezetet is elpusztítana. Óriási hajtóvadászatot rendez, minden bokrot megráz, minden rejteket felkutat és semmit sem hagy felriasztatlanul, a mire a gúny egy nyilat ellőheti. A megye védőit egyik hadállásból a másikba szorítja, mindenüvé utánuk nyomul, s végre is bekeríti és kiéhezteti őket. A trójai csellel él: logikájából egyszerre a gúny egész fegyveres csapatja özönlik elő. Sokan a közteherviselés kimondásától várják a megye átalakulását, mondja, de utasításba fogja-e azt adnia nemesség? Megoszthatja-e jogait a nem-nemessel a népképviselőt révén, mikor a nemességnek sincs képviselői rendszere s a mód, miszerint egy vagy más követ

bizonyos kérdéseknél szavaz, inkább azon postalegény gyorsaságától függ, ki az utasítást hozta, mint a követ meggyőződésétől — és ez képviseleti rendszer? A logika Eötvös pártján volt, az érzés, hagyomány és politika ellenfeleién s ő egész életén át erősebb volt az elvont kigondolásban, mint a gyakorlati politika terén s a kivitelben. Pedig e könyv a kor szellemét fejezte ki: szabadságot hirdetett. Szabadságot kívánt adni a törvényhozásnak, felszabadítván a megyék utasítási és verificatiói jogától, s jogot adva neki a kormány ellenőrzésére; cselekvési szabadságot a kormánynak, rendelkezési jogot a megyékkel, mint végrehajtó közegeivel; szabad önkormányzati rendszert a községeknek is, az egyén kifejlesztésére, Észak-Amerika példájára. S e törekvéseket tekintették úgy, mint a melyek a szabadság biztosítékát, a megyét gyöngítik s ez által veszélyeztetik az egész nemzet szabadságát. Az ellenzék csak felelős kormányt kívánt; a parlamentárist későbbi fejlődésnek tekintette. Deák a népképviselet mellett másodrendűnek tartotta a felelősséget, pedig a Walpoleok példája megmutatta, hogy parlamentáris kormánnyal is kormányozhatni a többség ellenére, ha a felelősség nincs kimondva.

Eötvös várt és remélt; érezte, hogy eszméinek segítségére jönnek a külföld eseményei. Megérezte a föld szívének dobogását. 1847 elején fogadott Széchenyivel,* hogy az év végéig Lajos Fülöp trónja összeroskad s az általános mozgalomban a magyar nemzet is kivívhatja vágyait. Széchenyi nem várt külső forradalmat, őt belháború rémitette, mely osztály-harczczá gyúlad, s szégyenletes kudarczczal, talán a nemzet végpusztulásával végződik.** Az idő Eötvösnek adott iga-

* Lónyai M. emlékbeszéde. *Akad. évkönyv*, XIII. VI.

** *Politikai programmtöredékek.* — Gyulai Pál: *Széchenyi István mint író.*

zat, bár meg kellett fizetnie a száz aranyat, mert ez az év nem váltotta be reményét. 1848 elején azonban kilobbant a párisi forradalom s fénye elsugárzott ide is. Hírére Kossuth maga indítványozta a felelős kormányt s a felirat kijelentette, hogy »collegiális kormányrendszerünknek magyar felelős ministeriummá alakítását minden reformjaink alapfeltételeinek és lényeges biztosítékának tekinti.« Az országgyűlés küldöttségével Eötvös is felment Bécsbe s tréfásan mondta barátainak: »Megyek, hogy mint minister térjek vissza.«

Ha valaki uralkodók életrajza és a ma szokásos világtörténet helyett megírná az emberiség kifejlődésének történetét, az emberiség gondolkodásában csodálatos új hajcsövességi törvényt fedezne fel. Minden egyes nemzet fejlődése magasabbra emeli az egész emberiség színvonalát. A mint egyesek munkája átmegy a nemzet életébe, úgy válik az emberiség közkincsévé minden nemzetnek élete. Késő korok, idegen nemzetek nyerik el talán egy nemzet régi küzdelmeinek gyümölcsét. A párisi nép bevonul a Tuillériákba, bohócsapkát szab a királyi palástból, mely egykor Lajos Fülöp fölKent vállaira borult, s a párisi barricadeok hősei segítenek kivívni Magyarországnak ősi jogait. Az emberiség összetartozásának nagy törvénye érvényesül ebben, a mindnyájunk életének egy egészbe való összefolyása. »Az emberiség rendeltetésében közösség (solidaritás) van.«

Magyarország 1848-ban a francia forradalom gyümölcseit szakítja le, 1867-ben a csehországi harcok vérében keresztelődik meg alkotmányunk. A 48-iki kormányon meg is érzik egy kissé, hogy nem fejlődött egészen a nemzet küzdelméből. A nemzet örömrivalgása fogadta, midőn az országgyűlés ódon termében a nép valódi képviselői előtt megjelent. A nemzet a tett mezejére ért, de annyi teendő közül mihez lehessen

fogni? A pénzügyminister üres kincstárt talált, a kereskedelemnek éppen csak ministere volt, a nevelésügy csupa kérdés és szándék. Eötvös mégis ott állott végre, a hol nem csak javasolni és tanácsolnia lehet, hanem módjában van tenni is. De rövid időn át kellett látnia, hogy a kormány erejét fölemésztí a napi politika, s e zavaros világban még nem jött el annak ideje, hogy a jövő nemzedék művelésén lehessen dolgozni. A kormányban már alakulásakor el volt vetve a visszavonás magva. Kossuthban és Széchenyiben Bécs nem bízott, a hadügy Mészáros Lázár kezében volt, s az egész ministerium emlékeztetett Pittre, a ki whig létére toryakkal kormányzott; ép így a demokratia nálunk jórészt aristokrata cabinetben kristályosult ki.

A cabinet nem tarthatta magát sokáig; végig nem küzdött harcok kifejeletlen eredménye volt, előleg a övőtől, melyre a mult árnyai rögtön rátették kezöket. Batthyáynak le kellett mondania; a ministertanácsban mindinkább Kossuth alakja emelkedett ki, a ki a lemondás után is megmaradt ministeri székén, mert nála nélkül lehetetlen lett volna magyar ministerium. Eötvös többször is le akarta tenni tárczáját, de társai nem hagyták és neki újra összebékítő szerep jutott. Elkísérte a ministerelnököt Innsbruckba, midőn azt akarták kieszközölni, hogy Jellasic hot a király árulónak bélyegezze. Vele ment János főherczeg eleibe, mikor ez kijelentette, hogy Batthyáynak és a bánnak találkozniok kell. A fellángolás és kétségbeesés, a remény és bizalom minden hulláma átsapott lelkén. Iszonyodott a forradalomtól. S midőn a népet látta, melylyel Ivánka Imre elfoglalta az Uj-épületet, azt a forradalmat látta eljötnök, a melytől Széchenyi rettegett. Ő is a csillagokban olvasott, látta a forradalom szellemét, a mint keresztet rajzol vérből a házakra, a melyeket le kell rontani; hallotta

a sebesültek hörgését és a magyar nép halálvivódásának hitte azt; látta a leomlott falakat s romjaik alá temetve az országot; előre látta elveszetten nemzetünket, széttépve alkotmányunkat, feldulva jövőnket. Bécsbe ment, s Pulszkytól, a ki államtitkár volt Eszterházy Pál mellett, útlevelet kért külföldre. Megnyugtató szavak lecsillapították, s az utolsó schönbrunni küldöttséggel megint visszatért Pestre. Még egyszer megjárta Bécsét a küldöttséggel, mely az uralkodó helyett az országgyűléshez fordult, de Stadion és Rieger miatt sikertelenül. Itthon a forradalom megmutatta véres arczát: a meggyilkolt Lamberget végig vonszolta a nép a hajóhidon és a Duna-parton. A konzolás hírére Eötvös és Trefort családjaikkal együtt Bécsbe menekültek. Október 6-án Pulszky épen hivatalnokaitól búcsút venni indult, midőn a glacišn Eötvössel találkozott, a ki csodálkozva beszélte, hogy szállása előtt a katonaság rend nélkül vonult a Tabor-hid felé, puskaik fordítva vállukon, nyomukban tömérdek nép, orditozva, hogy nem akarnak háborút Magyarországgal. Beszélgetésük közben puskaropogás hallatszott a Práter felől. Eötvös sápadtan bucsúzott; a Lipótváros felé indult, s családjával és Trefortékkal rögtön útnak eredt.* Kocsijából még hallhatta a Szent István templom félrevert harangját s a sortüzeket, látta az épülő torlaszokat; a népet, a mint szembeszáll a katonasággal, s a katonákat, a kik nem akartak a népre lőni. »Miért távoztam el? — írta Csengerynek Münchenből; — azt annak, ki engem s lelkületemet ismeri, könnyű, másnak lehetetlen megmagyarázni.« — »... hasztalannak éreztem magamat. Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett. Bármi nagy ezélt lássak magam előtt, az

* L. Pulszky: *Jellemrajzok, s Életem és korom*, I. 382.

egyesek szenvedéseiről megfeledezni nem tudok, s meggyőződésem szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melyen az emberi nem előre haladhat.«

Tudta, hogy Jellasiék benyomult az országba, s az országtanács helyét a hadsereg foglalta el. A kard írt törvényt, a vakszerencse intézi a jövőt. Tudta, hogy Batthyány, a kitől legtöbbet remélt, elhagyta a tábort és hazát; Deák, nem tudni miért, visszavonult; Kossuth útlevelet szerzett Franciaországba; a honvédelmi bizottmány több tagja már el is menekült — s neki családja és gyermekei voltak.

Mi szerep várhatott itthon reá? Vagy fölemelni óvó szavát a forradalom ellen, s megint magára vonni a doctrinairség gúnyját, eljátszani jövő munkásságának minden lehetőségét, talán életével együtt, s mindezt haszon nélkül hozni áldozatul a medréből kicsapó szenvedélynek; vagy eszközül ajánlkozni a forradalom elnyomására. Lehetett volna-e tehetségével, népszerűségével és multjával itthon tétlenül élnie?

Akadtak, a kik szemére vetették a menekülést. A közönség gyönyörüségét találja a nagy áldozatokban, s készséggel ékesítené a nemzeti történetet a nagyok szenvedéseivel, sőt vértanúságával. Szereti megilletődéssel nézni, a mint érette lehetetlen áldozatokat hoznak, s természetesnek találná, hogy történelmi fordulópontoknál a szereplők élete örökre lezáruljon. Görgéit legendás hőssé teszik, ha nem éli túl Világost; pedig ez a hős sohasem nagyobb, mint a méltatlan vád golgotái útján, s Kossuth nem kisebb Amerikában, mint a szegedi piacon. Eötvös is nagyobb munkát végzett odakünn, mint itthon végezhetett volna.

Két telet Münchenben töltött, a nyarat közben Salzburg mellett, az aigeni park egyik kis lakában; a

másikat a starembergi tó partján Tutzingban, hol Szalay is lakott. Trefort mindenütt vele volt. Aggodalmaik közepett a munkában kerestek vigasztalást. A történettudósok, Szalay László és Horváth Mihály, nemzetünk multját vizsgálták, a multban keresve biztatást a jövőre, hogy e nemzet annyi sorscsapás után a mostanit is ki fogja birni. Eötvös megint az általános emberhez emelkedett, s annak szempontjából tekintette a jelent. Bölcselkedő lelke keresni kezdte az 1848-iki események kapcsolatát a nagy francia forradalom eszméivel, melynek történetével ifjúsága óta sokat foglalkozott. Most kibővítette tanulmányait, újra olvasta Thiers nagy munkáját s a memoireokat. Müncheni lakásán egész kis könyvtára volt az ottani egyetemi könyvtár könyveiből. Tudta, hogy az eszméket, melyek Európát mozgatják, a nagy francia forradalom vihara hordta szét; látta, hogy a forradalom nem birta megállapodásra vezetni a magával ragadt emberiséget, mert szenvedélyessége reactiót s ez ismét forradalmat szült. Kutatta a világrázó eszmék genesisét, vizsgálta hatásukat a történet és államtudomány világánál, s igyekezett látszólagos ellentéteiket megérteni s összebékíteni. Meg akarta írni a francia forradalom történetét a magyar közönség számára, éreztetve eszméinek hatását Magyarországon újabb történetében.

Munka közben bővült eredeti terve. 1837-iki utazása óta hordta magában a vágyat, hogy megírja a keresztyén civilisatio történetét, élete főművéül. Már akkor helyet kerestek magoknak ez eszmék a *Karthausi* lapjain. Azóta e célra irányította olvasmányait; gyűjtötte az anyagot, jegyezte gondolatait s figyelte az ellentétet az ó-korból ránk maradt állameszme s a keresztyén civilisatio eszméi között. Most a két terv összeolvadt egy államtudományi nagy munkában, mely a törté-

nelmi tapasztalatból indul ki, a keresztyén polgárosodás eszméiért lelkesül s megvalósulásukat sürgeti a modern államban; a multból olvas ki tanácsokat a jövőre; a történelem tanulságait állambölcseési szemmel tekinti s a bölcseész okoskodásait mint gyakorlati államférfi igyekszik az egész emberiség és hazája viszonyaira alkalmazni. *A XIX. század uralkodó eszméinek befollyása az álladalomra*, ez a munka címe.

A tudomány segélyével akarta csillapítani az Európa-szerte mutatkozó elégtelenséget és nyugtalanságot s azért először ezek okait kereste. Vizsgálat alá vette a század uralkodó eszméit és hatásukat az államra. Ugy találta, hogy az elégtelenség az állam ellen irányul s oka azon ellentétben gyökerezik, mely az állam alapelvei s a kor szükségai között van. A javításnak két módját látta: vagy az államot kell a század uralkodó eszméihez alkalmazni, vagy magukat ez eszméket szükséges módosítani. Az elsőt már megkísérlették, de nem vezetett célra; így csak a második út marad.

A francia forradalom óta három kiirthatlan vágya van az emberiségnek: a szabadság, egyenlőség és nemzetiség után (I. fej.). Ez eszméket azonban nem teljes értelmökben szokás venni. A szabadságot csak politikailag, abban keresik, hogy ne legyen az államban hatalom, mely nem a nép nevében gyakoroltatik. Az egyenlőség alatt nem társadalmi, csak politikai egyenjogúságot értenek, hogy mindenki egyformán járuljon a közös népakarathoz. A nemzetiség jelszava alatt egyik népfaj fenhatósága rejlik a többinek rovására.

Csakhogy a szabadság így az egyén szolgátságát jelenti; az egyenlőség mindenkinek egyenlő alárendeltségét, a nemzetiség önállása más nemzetiségek elnyomását.

Ez eszmék tehát ellentmondanak önmaguknak s ellenkeznek — ily értelemben — egymással is. Mert ha a

szabadság a népfelség palástjába öltöztetve, korlátlaná teszi az államhatalmat, az egyenlőség pusztán névleges politikai egyenjogusággá zsugorodik össze. Ha pedig az országos hatalom a nép nevében, de befolyása nélkül gyakoroltatik, szó sem lehet politikai szabadságról (II. fej.).

Számot kell vetni azzal is, hogy a hatalom csak akkor korlátlan, ha ellenállás lehetetlen, s akkor a népet a plebs sorsa fenyegeti. S minthogy a korlátlan hatalommal kénye-kedve szerint bánhatik, a ki egyszer magához ragadta, vagy a párisi sectiók mindenhatóságára lehetünk elkészülve, vagy a Napoleonéra. Oly eszmék pedig, a melyek ide vezetnek, nem valósíthatók meg az államok felbomlása nélkül (IV. fej.). Hogy azonfelül a nemzetiségi eszme is ellenkezik a szabadság és egyenlőség elveivel (III. fej.), s hogy megvalósítása majd minden országnak széttöredezésére vezetne, világos (V. és VII. fej.).

Világos az is, hogy ez eszmék keresztül erőszakolása ha sikerülne sem elégíthetné ki az emberiséget. Egész civilisatióink az egyenlőség és egyéni szabadság elvén épül, de újabb, téves értelemben megvalósításuk épen az »állam egyetemi jogosultságát« helyezné az »egyéni jogosultság« helyébe, ezzel megsemmisítené a haladás alapfeltételét, veszélyeztetné az egyesek jólétét, az új-kor államait visszafejleszténé az ó-kori államok formája felé (VI. fej.).

Ilyen rést hasított az uralkodó eszmék fonák értelmezése a társadalom és állam alapelvei között; az állam összeütközésbe jutott társadalmi rendünk fejlődésével s ide nyulik le a kor minden bajának és elkeseredésének gyökere.

Eötvös sorra veszi mindazon módszereket, a melyekkel eddig e bajokon segíteni próbáltak; Guizot az

államokat megrázó események okát abban kereste, hogy hibásan alkalmazták az alkotmányos formákat s e tévedések elhárítását sürgette a demokratiáról irt munkájában; Lamartine a korlátlan népfelség keresztülvitelétől várta a megnyugvást (VIII. fej.). Eötvös bőven bizonyítja, hogy sem a választási jog czélszerűbb rendezése, sem a monarchia helyébe emelt köztársasági államszerkezet nem felelhet meg a hozzájuk fűzött várakozásoknak (IX. és X. fej.). Minthogy a bajok nem egyes viszonyokból, hanem a fennálló államok alapelveiből következnek, mindaddig nem lehet rajtok segíteni, míg az emberiség ez elvekkel le nem számolt. A történelem mutatja, hogy ez eszmék azon államokban, melyek a római birodalom romjain alakultak, folyvást a korlátlan államhatalom felé vezetnek s az elmélet már el is érte ez irány legszélsőbb határát. Ezen az uton még egy lépés várható, »az állam mindenhatóságának elméletétől az egyes uralkodó mindenhatóságának gyakorlatához« (XI. fej. *A jövő.*). Eötvös fölteszi a kérdést: mily következménnyel járna polgárosodásunkra nézve, ha politikai viszonyaink így alakulnának?

A szabadság, egyenlőség és nemzetiség elveinek megvalósulása az államban más értelemben követeltetik, mint a melyben polgárosodásunk kifejlését eredményezték. Civilisatióink folyamán a szabadság elve mutatkozik legfontosabbnak s az egyenlőség és nemzetiség eszméi csak ennek következményei; az államban az egyenlőség elve az első s a másik kettő csak ennek más-más téren való megvalósítása.

Be kell látnunk, hogy civilisatióink és társadalmi rendünk, mely a szabadság elvén nyugszik, fenn nem állhat, ha az állam az abszolút egyenlőség elvére alapítatik, mely az egyént a többség korlátlan akarata alá veti. Az állam és társadalom nem állhatnak egy-

mással ellentétben. Szükség, hogy az állam a társadalmat, vagy ez az államot magához assimilálja. »Jövőnkben csak úgy remélhetünk megnyugvást, ha az államra nézve felállított elvek egész társadalmi rendünkben is, vagy ha társadalmi rendünk elvei az államban is újra hatalomra vergődnek.«

E meggyőződéssel végződik a nagy munka első része, mely záradécul két kérdést vet föl: hogy a két lehetőség közül melyik a valószínű s hogy ha az állam intézményeinek kell társadalmi rendünk szükségéhez alkalmaztatniok, mi módon lehet ezt a nélkül eszközölni, hogy nagyobb államok fennállása veszélyeztessék?

E kérdésekre felel a munka második része. Kimutatja, hogy az államnak, ha az uralkodó eszméket meg akarja valósítani, merőben új rendezése szükséges s ez lehetséges is az államok fennmaradásának veszélyeztetése nélkül; kimutatja, hogy az állam intézményei s az emberek szükségai közt fennálló ellentétnek s az abból folyó elégedetlenségnek okát nem az uralkodó eszmékben, hanem azok félremagyarázásában kell keresni s minde bajokon nem az uralkodó eszmék elfojtásával, hanem éppen megvalósításukkal segíthetni (II. Rész. I. könyv.). Ez a felelet az első kérdésre.

Polgárisodásunk egész multja, az újabb kor minden törekvése, a nemzetiségi eszme költötte lelkesedéssel egyetemben, világos tiltakozás az állam korlátlan hatalma s a föltétlen egyenlőség ellen, mint a melyek századunk uralkodó eszméivel, főkép a szabadsággal ellentétben állnak. Minthogy pedig haladás lehetetlen uralkodó eszméinkkel ellenkező irányban, világos, hogy a nehézségeket nem háríthatni el az eddig megkísérlett úton-módon, teljesen alávetve az egyént a közakaratnak s ez elv szerint rendezve az emberek minden viszonyát;

hanem az egyéni szabadság elvét kell alapul venni az állam rendezésében is. Az államtudomány egyedüli feladata: kijelölni az e célra alkalmas eszközöket. Főelve ebben, hogy »a mint a haladás irányát az uralkodó eszmék határozzák meg (VI. 5), úgy annak mértéke mindig a szükségtektől függ« (VI. 6). Legyen az állam végre minden egyes anyagi és erkölcsi javainak őre, az egyéni szabadság biztosítója (II. könyv és III. 1—6, 9—10.).

Az államtudomány feladata oly biztosítékokat találni, melyek nem visznek a hatalmak megosztására se réven az állam fennállásának veszélyeztetésére (III. 7), hanem a melyek inkább az államhatalommal való visszaélést akadályozzák meg (III. 14—17). Ez egyensúlyt a központosítás és községi önkormányzat vannak hivatva fenntartani (V. könyv.). Ez a felelet a második kérdésre.

Ezen az úton keresheti az állam a maga boldogulását és a társadalom elégedettségét, mert az államhatalom korlátozása ép annyira szükséges az állam, mint az egyén érdekében.

Az erre vonatkozó fejtegetések teszik a könyv leggyakorlatibb részét, a mint hogy az egyéni szabadság és az államhatalom közti összhangzás az államtudomány legfőbb problémája. Ezt emeli ki Laboulaye is Eötvös munkájának tárgyalásában.* »A nagy birodalmak léte ma szükséges — írja, — abban fekszik a nemzetiség és függetlenség biztosítója; de nagy birodalmak nem létezhetnek a nélkül, hogy az államnak nagy hatalma ne legyen. A középkor eszméi, a foederalis és municipális eszmék lefutották pályájokat; a probléma ma nem az, hogy a központi hatalom a helyi kiváltságok által töressék meg; a feladat: az egyén kifejlődésének

* L. Eötvös összes munkái XV. kötetének jegyzetét.

kedvezni a nélkül, hogy az állam jogszerű tekintélyét meggyengítsük. E probléma fölött Eötvös eszméi ép oly szellemesek, mint ujak és jól kifejtettek.*

Lehet, hogy — mint Laboulaye megjegyzi — az eszme-háromságból nagyon is kiemeli a szabadságot; abban is lehet valami, a mit Trefort vet oda, hogy mellőz néhány oly eszmét, melyek rövid időn szintén uralomra vergődtek, minő például az államgazdasági és socialis kérdés; de tagadhatatlan, hogy e könyv maradandó becsü állambölcsészeti mű. Itthon Kemény Zsigmond 1853-ban, midőn a *Pesti Napló*-ban az irodalom állapotát fejtegette a forradalom után, kimondta, hogy e »széles ismeretekre épített politikai buvárlat«-nak, »daczára némely sophismáknak és daczára némely túlvitt következtetések«-nek, nincsen párja irodalmunkban.* Külföldön együtt emlegetik Stuart Mill hasonló tárggyu s későbbi eredetű nagy munkájával.** Tanulmányai nincsenek egy ország határai közé korlátozva; minden állam, minden nép okulhat belőle. Magyarországon magában idő teltével bizonyára nem vesz, hanem emelkedik becsé. A mi politikai irodalmunknak koronája e mű, mely a sokoldalú tanulmány gazdagsága, a beosztás világossága, a fejtegetések rendje és tartalma s legkivált logikájának ereje révén csodálatunkat kelti fel s melynek bonyolult kérdései és széles medrű taglalásai között, mint Cherbuliez kiemelte, nincsen egyetlen metaphysikai okoskodás. Szerzője egyaránt jártas a történelemben, jogban és philosophiában s nemcsak a politikus és állambölcsész, hanem a történetbuvár is nem egyszer új szempontokat nyújt és új kapcsolatokat mutat. Voltak, a kik megütköztek

* *Élet és irodalom. IX.*

** Lásd levelét Stuart Millhez Eötvös munkáinak XX. kötetében.

azon, hogy a régi centralista most korlátozni vágyik a központosítást. De nem változtatott-e irányt Canning is? Sőt mi több: változtatott-e Eötvös valóban? Csengery azzal védi,* hogy nem természetes-e, ha a publicista, ki harcot állott a foederalismusra hajlókkal az államegység érdekében, most visszavonulva observatoriumába, pontosan kifejti rendszerét s az elvek határait innen is, túlra is kipéczézi? Sokat tanult, különösen Tocqueville-től,** de az egész könyv mégis az övé s bár általános eszmék körül forgolódik, meg-megjelenik előtte megölt hazájának képe, mint Hamletnek atyja szelleme. Tudta, hogy e munkával nem sokat segíthet hazáján, mert a legjobb elmélet sem menthet meg egy népet a pusztulástól, de önmagának volt szüksége e tanulmányokra s csak leírta, a mit gondolt és érzett. Tudta, hogy a politikában a tudomány körülbelül azon szerepet viszi, mint várvivásnál a tűzértség. Csak távolról működik s nem csap össze az ellenséggel, de rést lő, hogy ezt mások tehessék.*** Erre volt tehetsége, erre született; nem annak a vezérnek, a ki a csatasor előtt vágat az ütközetbe, hanem annak, a ki csöndben, megfontoltan készíti a terveket.

Munkája még nem készült el teljesen, midőn 1850 novemberében hazajött falura, a fehérmegyei Velenczére. A mit külföldön csak levelekből tudott, most szeme előtt látta. Brennus kardját a mérlegen, a nemzeti érzést fojtogató kezek alatt. Látta a magába fuló bánatot s az elfojtott gyűlöletet; düledező udvar-

* *Budapesti Hírlap* 1855. 669. sz. márczius 14. Ujabbán: *Csengery összegyűjtött munkái*. V. ö. Eötvös munkái XV. kötetének jegyzetét.

** *La démocratie en Amérique* 1835.

*** *Gondolatok*. 312. l.

házak csöndes pusztulását; az öreg nemeseiket, a kik nem léphettek ki falujokból engedély nélkül, nem vadászhattak ősi erdeikben, mert nem volt szabad puskát tartaniok; a népet, a mint süvegelni kénytelen a bezirkereket, az ifjúságot, mely hozzászokik a szolgasághoz s melyre ki tudja milyen jövő vár. Méla szomorúsággal figyelte a kitérés hallgatag ékesszólását, a tétlen ellenállást; nézte a csendes ábrándozókat, a kik képzelgésekkel hidalják át a szakadékot mult és jelen között. Érezte bánatukat, de nem osztozott képzelődéseikben; végveszély szélén látta nemzetét. Szemei előtt az elmúlt évek véres jelenetei kísértettek. Lelkére ránehezedett a végpusztulás aggodalma. Mindennel beérné, a mi legalább a pusztta létet biztosítja. Visszatér régi eszméje: kibékíteni hazánk érdekeit Ausztria érdekeivel. Európai szükségnek érzi az egységes, hatalmas Ausztriát s a német egység fő feltételét látja hazánk különállásának megőrzésében.

Állambölcseleti nagy művének elveit most törekvéseinkre alkalmazza s egymásután írja a röpiratokat, a melyek mind közelebb férkőznek a gyakorlati megvalósításhoz. Ugyyszólván újra meg újra írja munkáját, négyyszer is. Állambölcseleti szempontból s nemzeti elfogultság nélkül — talán nagyon is a nélkül — veszi szemügyre a helyzetet.

Nem akar visszaélni Ausztria kényes helyzetével a nemzetiségi kérdést illetőleg s nem is lehetne. A birodalom népei 1848-ban sokkal többet áldoztak nemzetiiségük érdekében, hogysen jogaikról egykönnyen lemondhatnának, ámbár viszont a nemzetiségi törekvések diadalra jutásával a birodalom elveszti, ha nem is állam, mindenesetre alkotmányos állam voltát. Mert mihelyt elismeri a nemzetiségek különféleségét a monarchia felosztásának alapjául, akármilyen óvatos legyen is a

kormány azok autonómiájának körülírásánál, vagy hatalmának kitágulását készítette elő a nemzetiségek külső határvonaláig, vagy össze fog zsugorodni azok belső határaiig. Minthogy azonban Ausztria fenmaradása európai szükség, a dilemma csak úgy oldható meg, ha a nemzeti egyenjogúság elve olyanformán módosul, hogy az ellentét közte és Ausztria fennállása között elenyésszék. Ausztriának, hogy fennállhasson, erőre és egységre van szüksége; a nemzetiségeknek tehát bele kell nyugodniok abba, hogy közös ügyeiket közös Reichstag és közös ministerium intézze, mely mellett benső ügyeiben minden tartomány szabadon intézkedhetik. A monarchia, mely maga is a történelmi jog elvén épül, kénytelen tiszteletben tartani az egyes nemzetiségek történelmi jogait, melyek a monarchia egységét ott sem fenyegetik, a hol a legkiterjedtebbek, mint Magyar-, Erdély- és Horvátországban.

Ilyennek látta Eötvös a helyzetet, s ilyennek rajzolta azt első német röpiratában, melynek czíme: *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*. Mindjárt a szabadságharc leveretése után írta ezt, 1850-ben, mikor a puskák nehéz füstje még egymás elől is eltakarta a magyar hazafiak arcát. Eötvös elveszettnek hitte hazáját, beérte volna azzal, ha a további pusztulásnak elejét vehetné s nem sokkal kívánt többet a pusztula lét megóvásánál. A német külföldön, hol könyvét írta, itt-ott már hallani lehetett olyasmit, a mi hasonlított a jogeljátszás későbbi elméletéhez. Levert kedélye, fogékony lelke végpusztulás szélén látta az országot, örökre elveszettnek alkotmányát s legalább annyi jogot igyekezett számára biztosítani, a mennyi a birodalom örökös tartományait megilleti. Nem is törekedett Magyarországnak külön helyet szerezni s csüggedésében nem vette számba sem multját, sem nagyságát, sem törvényes jogait.

Még egy évtized múltán is (1859) csak oly egységes államot hihet életképesnek, melynek pénz- és külügyeit s kereskedelmét közös ministerek vezetik, kik csak az uralkodónak és a közös államtanácsnak tartoznak felelősséggel (*Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs*, Leipzig, 1859.). A mellett fenn kívánná tartani az egyes országok autonómiáját a kisebb dolgokban, a mi egészen a *Reform* elve. Hitte, hogy ebben minden egyes állam megnyugszik, mert a tartományoknak is előnyös, ha hatalmas és kifelé egységes államhoz tartoznak. Az államhatalomnak e széttagolása nem is volt elvont okoskodás, állandón következik az a Habsburgok birodalmának sajátos viszonyaiból s Eötvös fennén hirdette, hogy a mely államnak jövője érdekében nem kell egyebet tennie, mint a mire a körülmények úgy is rászorítanak, s csak azt nem kell lerombolnia, a mi úgy is fennáll: az ily államnak jövője ezzel magával biztosítva van. Ausztria fennállásának és egységének másik biztosítékát abban találja, hogy a monarchia és a nemzetiségek egyaránt a történelmi jog alapján állnak s így nem tagadhatják meg egymás jogalapját. »Ausztria egységes — mondja, — mert egyes részei monarchikusak s mert a legitim jog szerint mindenütt ugyanaz a személy az uralkodó« (90. l.) s máshol: »A mag, mely körül a monarchia megalakult, uralkodó családjának joga s a kötelék, mely a legújabb időkig összefűzött: personal-unio«.

Itt hozza fel először Irország reálunióját s ő tiltakozik elsőnek az alkotmány-octroyálás ellen. Könyvének végén vizsgálódásainak egész eredményét e sorokban foglalja össze :

»Ausztriának, hogy erős lehessen, nincs másra szüksége, mint hogy természetes helyzetét felismerje. Abban a pillanatban, a melyben az állam kormányzói belátják,

hogy egy különböző nemzetiségekből összerótt állam, mely azokat évszázadokig nem birta assimilálni, csak úgy lehet hatalmas, ha azokat természetes fejlődésükben támogatni és erősíteni igyekszik; abban a pillanatban, a melyben Ausztria népei meggyőződnek arról, hogy az egyes nemzetiségek fennállása és kifejlődése az egységes állam fennállásától függ, a mely őket egy hatalmas egészszé egyesíti; abban a pillanatban, mikor ez a most már sokak előtt világos igazság általánossá lesz: tüstént biztosítottak tekinthetni Ausztria hatalmát és egységét is.»

Ebben már benne rejlik a csonkítatlan történelmi jog óvatos elismerése, s ezzel már biztosítva van Magyarország kiemelkedése az örökös tartományok sorából.

Lassanként ez a meggyőződés izmosodik benne, a mint látja Európa újabb fejlődését, a németiség tömörülését, az olaszok küzdelmeit nemzeti egységökért s nemzetünk ragaszkodását ősi alkotmányunkhoz. Kivált az Ausztriát is érintő német egység eszméjét tekinti olyannak, mely hazánk sorsára is hatással lehet s igyekszik Magyarország különállását a németiség egyesülésének tervével kapcsolatba hozni (*Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands*, Leipzig, 1860). Meggyőződése, hogy Németország egysége európai szükség, mert Európa egyensulya helyre nem állhat, míg a nyugati művelt államok s a keleti óriás birodalom közt apró-cseprő néptörmelék raja teng a földrész közepén, s a bomladozó Balkán mellett figyelmét egy oly állam is állandóan lekötve tartja, mely szüntelenül keletkezni akar. A német egység eszméje a német nép egységének tényén alapul, de csak a német szövetség ujjaalakulása révén valósulhat meg, ha az egész németiség egygyé forr. Azonban Ausztriának egy harmad része is a szövetséghez tartozik.

Ausztriának tehát meg kell oszlania. Egész területével nem léphet be a szövetségbe, mert ezzel Németország terület dolgában kétszázezer négyzetmérföldnél nagyobbra, lélekszámra hetvenkét milliónál is többre duzzadna, ilyen államcolossus létrejötte ellen pedig a többi állam akár világháborúval is tiltakoznék. Egészen kívül sem maradhat, mert ez esetben a német kérdés megint nincs megoldva. Legtermészetesebb az volna, ha német tartományaival belépne a szövetségbe, s ott esetleg fennhatóságra tenne szert; a többiek kívül maradván, saját alkotmányuk szerint élnének, s csupán az uralkodó személye révén tartoznának össze a monarchia német tartományaival.

Eötvös érezte, hogy a jövőendő másképp is alakulhat, de érezte azt is, hogy az semmit sem változtat Magyarország különállásának szükségén, mert a magára hagyott Ausztria csak úgy tehet szert belső biztonságra, s erejét a megoldásukhoz közeledő európai kérdések közt csak úgy szedheti össze, ha Magyarország törvényes igényei kielégítettnek. Ezek törvényessége sohasem jöhet kérdésbe, s ha ez olykor mégis megesett, a kísérletek mindig meghiusultak, pedig hajdan az ország előbb az ozmán igát sinylette, Mária Terézia alatt enyészni kezdett nemzeti öntudata, Napoleon után politikai közöny fásította el, s az osztrák háznak ez időkben mindig hatalmas segedelmei voltak: előbb V. Károly világhuralma, azután Németország, a XVII. században a katolikus egyház, II. József idején a felvilágosodás elve. A nemzet mindig megállott jogai mellett, s 1860-ban, midőn e röpirat megjelent, mindenki érezte, hogy újra meg fog állani.

Ugy is történt, bár a megoldás tovább váratott magára s más indokokból fejlődött ki. A történelem másképp fejlődött, mint Eötvös képzelte s a kifejlésnek

alantabb fokán állapotodott meg; Ausztria kimaradt a német egységből, de nem is tökéletesen biztos, hogy ez a kérdésnek végleges megoldása lenne. A nemzetiségi eszme csakugyan a kor egyik uralkodó eszméjének bizonyult s betelt és telik most is folyton-folyvást, hogy mindazon veszélyek tekintetbe vételével is, melyek a nemzetiségi egyenjogúság elismeréséből az államra hárulhatnak, a kérdést sem elhárítani, sem megoldani nincs más mód, a történeti jogok s a politikai és egyéni szabadság elvének őszinte elismerésén kívül. A gyakorlati politika minden próbálkozását túlélte és meggyőzte ez az állambölcseleti elv, melyet Eötvös a történeti múlt és a jelen érdekek különbségének tekintetbe vételével egyforma mértékkel igyekezett alkalmazni Ausztriával és Horvátországgal való kapcsolatunkra. A nemzetiségi kérdésről irt magyar röpiratában, melyben Horvátországgal való kapcsolatunkat világítja meg, épen azzal a meggyőződéssel, a melylyel utolsó német röpiratában a magyarság jogait védelmezte, hangsúlyozza ujonnan, hogy a nemzetiségi kérdésnek csak oly megoldása czélszerű, mely »mind a politikai, mind a nyelvi nemzetiség nevében tett méltányos követeléseknek megfelel«* s hogy az egyes nemzetiségek méltányos igényei nálunk is csak úgy elégíttethetnek ki, ha »az ország egységes állami léte biztosított s hogy ellenben az országnak egysége s állami léte csak akkor tekinthetik biztosítottak, ha a különböző nemzetiségeknek méltányos igényei kielégíttetnek, s hogy e szerint e két látszólag eltérő, sőt ellentétes irány egymással szoros összeköttetésben áll.«**

Ugyanazon elv ez, a melynek alapján kívánta megha-

* A nemzetiségi kérdés. IV. fejezet.

** A nemzetiségi kérdés. VI. fejezet.

tározni Magyarország és Ausztria viszonyát, csak alkalmazásában van különbség. Ez elv megvalósításának egyik módja az, ha minden egyes nemzetiségnek jogköre a törvényben szabatosan meghatározatik; a másik pedig, hogy az egyéni szabadság mindenben, nyelv és nemzetiség tekintetében is, biztosíttassék. Eötvös a horvát kérdésben az utóbbi mellett foglal állást, s vizsgálódásait abban foglalja össze, hogy »a nemzetiségi kérdés megoldása hazánkban csak az egyéni szabadságnak kiterjesztése s alkotmányos önállásunknak fenntartása által eszközölhető, s hogy a nemzetiségi egyenjogúság practicus kivitelére, melytől e kérdés végleges megoldása függ, hazánkban csak az 1848-iki törvények becsületes végrehajtása s az kívántatik, hogy közigazgatási szervezetünkben az önkormányzás elvéhez ragaszkodjunk.« *

Igy világos ellentét van az ország Ausztriához és a belső nemzetiségekhez való viszonyának megállapítása tervében; a mi különben a történelem tényeiből sarjad. Amabban az intézmények körülírását vette biztosítéskul, ebben a személyes szabadság elvét. De épen e szakadék mutatja Eötvös mély hazafiságát, mint épen ingadozó, felfelé szálló javaslatai állandó és szilárd ragaszkodását nemzeti fennmaradásunkhoz. A mint lány kedélye látta, hogy körötte sajgva, zsibongva kezd bizseregni, pezsdülni az élet, a mint megfigyelhette a nemzet erősödő vérkeringését, úgy szállt föl elmélete is az egyenjogúság szerény elvétől a magyarság hegemóniájának büszke vallásáig. Négy éven át dolgozott e könyvén, s midőn végre közreadta, el volt készülve rá, hogy sem a nemzetiségeket nem fogja kielégíteni, sem honfitársait. Kevéssel közrebocsátása előtt azt írta Bánó

* U. ott. 111. lap.

Józsefnek (1865. V—5.): »Mi személyemet illeti, jól tudom, hogy ezen iratnak kiadása nem populáris, s midőn a többi nemzetiségeket nem elégíti ki, sok magyarnak kellemetlen lesz. Harmincz évi fáradságos tevékenységemnek egyedüli jutalma azon bizodalom s rokonszenv, melyet kortársaim egy részénél találtam, de mint minden, mit birok, úgy e csekély popularitás is hazámnak szolgálatára áll s én panasz nélkül feláldozom azt, ha azt hiszem, hogy a közérdek azt kívánja. Oly embernek, kit hontársai közül sokan bizodalmukkal tiszteltek meg, van egy kötelessége, melytől magát semmi szín alatt sem mentheti fel, — az, hogy meggyőződését tartózkodás nélkül mondja ki. Csalódhatik, s meglehet, hogy azt nem tudják meg soha, de csálnia nem szabad, s ha pályámra visszatekintek, azt látom, hogy a kevés szolgálatot, mit hazámnak tettem, csak annak köszönhetem, hogy mindig ezen elvhez ragaszkodtam. Ha 843-ban Szalayval a ministerialis rendszer mellett nem lépek fel, s magamat azok által, kik föllépésemből a hazára nézve a legnagyobb károkat jósolták, visszatartóztatom; ha egész népszerűségemet nem áldozom fel, hogy meggyőződésemet kövessem, soha a 48-iki törvényeknek azon része, mely Ausztriához való viszonyainkat alkotmányos alapon tisztán formulázza, nem alakúl; s ezt tapasztaltam a maga idejében a városi kérdésnél, azt másoknál, s azt fogom tapasztalni minden bizonynyal a nemzetiségi kérdésnél is.«

Ebben mégis csalódott. Tanulmányát szerbre is lefordították; * mindenütt tisztázta a nézeteket, megnyugtatta a kedélyeket, s nagyobb hatása volt, mint bármely más röpiratának.

Valóban, röpiratai keveseket elégtettek ki. Az ő

* L. a XVI. kötet jegyzetét.

félénk igényeivel nem érthette be az akkori csüggedt ország sem. Hazafias érzéséhez, következtetéseinek gondosságához nem férhet semmi szó; sötét jövőbe-látását is meg lehet érteni. Szándéka mindig jó, aggodalma alapos, óvatossága kényszerű volt; sem véleményének igazságát, sem munkásságának hasznát nem lehet elvitatni: csak épen hite nem volt elég a nemzet jövődjében. Nem volt az a meggyőződése, hogy a nemzetek a legnehezebb sorsban sem érhetik be a pusztta lét, a sivár tengődés biztosításával, s e ponton nem állhatnak meg a legnagyobb kimerültség és a teljes nyomor idején sem, mert minden érzésük érzi, hogy az élet, mely el van tiltva az erő kifejtéstől és fejlődéstől, nem élet, s hogy megállás nincs, csak haladás vagy elhanyatlás. Lábát nem vetette meg a nemzet jogaiba, múltjába és a történelmi fejlődés kényszerű igazságába, hanem a külső politikai viszonyokra számolt, mint 1848 előtt is, s reményei és kívánságai a külföldi események szerint emelkedtek. Így sohasem nyughattak meg szilárd ponton.

Épen ez a főkülönbség közte és Deák között. Deák állandó és megingathatlan elvet testesített meg, a jogfolytonosságét, s épen annyit követelt Königgrätz után, mint Königgrätz előtt; nem tartotta tanácsosnak »bajban levő emberrel« alkudni, mert a mit a veszedelemben ígér, nehéz megtartani jó időben. Eötvös lassanként emelkedett a létért való szegényes aggodalomtól a történeti jogok követeléséig. Hazaszeretet és jószándék dolgában bizonyára nem volt köztük különbség, s a fő dolgokban is kevés; annál több a részletekben. Egy volt végezcéljuk: az alkotmány visszaállítása, csak hogy Deák rendíthetetlenül ragaszkodott az 1848-iki törvényekhez, Eötvös ellenben minden compromissumot elfogadott volna, mely hamar kínálkozik és

reménynyel kecsegtet. Egyikök sem tudta külön gondolni hazánk jövőjét a birodalométól, elveik mégis ellentétesek voltak ebben is. »Én nem osztom Deák nézetét, — írja Eötvös Falknak, 1865, VI/17. — ki mindent csak a magyar királytól vár, sőt ellenkezőleg mindent csak az alkotmányos Ausztria népeitől remélek«. Más és más volt taktikájok is. Deák a nyugodt kitűrésre adott példát; erős hite volt, hogy »a mit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de a miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz, mindig kétséges«. Eötvös viszont nem győzte tolni az idő kerekét; kapva-kapott minden alkalmon, mely kiegyezésre vezethetett volna, s már Schmerlinggel is egyezkedett.*

Egyéniségök épen ily különböző. Megvan köztük az a különbség, a mit mindig megtalálni azok között, a kik könyvből s a kik az életből tanultak. Eötvös szüntelenül újabb terveket kovácsolt s újabb és újabb eszméket kínált. Deák kritikai értelem volt, megvalósította a mások eszméit s hosszan latolgatta a magáét is, de a mit egyszer elfogadott, attól nem tágitott. Az egész ország szellemi hitelesítő hivatalnak nézte, s a mi bélyegét viselte, kész érték-számba ment. Eötvös a politikában is bölcselmi alapon állott, Deák a magyar törvényekén. Deák jogász volt, a ki a jog philosophiájáig emelkedett, Eötvös philosoph, a ki az írott törvényeket csak olybá vette, mint Széchenyi, a ki »avult obscuritás«-nak nevezte a Corpus Jurist, s nem a törvényekből, hanem a helyzetből és okoskodásaiból indult ki rendesen. Eötvös jobban ismerte az európai történetet, Deák jobban a magyart. Eötvösnek több új eszméje

* L. levelét Falkhoz, 1865, X/1.

volt, Deáknak több tapasztalata, hiszen már 1833-ban a vezérférfiak közt küzdött »nyolczszázados alkotmányunk nyolczszázados igazságtalanságainak« kiküszöbölésén, mikor Eötvös még a megyénél hivataloskodott. Mindketten átérték, sőt átküzdötték Széchenyi és Kossuth korát; csakhogy Eötvös mindkettőhöz csatlakozott, Deák egyikhez sem. Lelkébe fogadta Széchenyi terveit, de reményei nélkül; 1848-ban egy ministeriumban ült Kossuthtal, de szűkebb köréhez soha sem tartozott. Mind a ketten előkészítették az ő érvényesülését. Széchenyi, mikor — Kemény szavai szerint — »egy művelt külföldi elfogulatlanságával« bírálta nemzetét, megkímélte Deák erejét az ébresztés munkájától, s attól a népszerűtlenségtől, hogy nemzetének ő mondja szemébe hibáit; Kossuth politikája megmutatta, hogy a túlságos sietés kátyúba visz, s számot kell vetnünk erőnk mértékével és a helyzettel. Eötvös előbb Széchenyiért lelkesült, később vele szemben Kossuthot fogta pártul, s alájuk rendelte egyéniségét.

Velők együtt ő is a jövőendő szabad, gazdagodó és művelt magyarját szerette; Deák úgy szerette hazáját, a mint volt, s azt mondta: »Nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak, ki e szegény, ki e szenvedő hazát jobban nem szereti, mint akármely fényes országát Európának«.

Modoruk is elütött egymástól. Deák nyugodt és határozott volt, Eötvös ingadozóbb és ideges. Mindez meglátszik irataikon és beszédeiken is. Deák a világos, rövid mondatokat kereste, s szavain nem érzett más hév, mint a meggyőződésé; Eötvös eszméaradata kitágította a mondatot, s minden érzellemnek utat nyitott. Deák először a tényállást ismertette, meglehetősen szó bőséggel és alaposan, úgy hogy a tárggyal mindenki tisztába jött, s ő már a tények pusztá elmondásával

irányította az elméket. Eötvös rendszeren futólag jelezte tárgyát s érveihez sietett. Deák helyenként egy egy aphorismába szűrte le véleményét, a mit lehetetlen volt meg nem érteni; Eötvös összefoglalása legtöbbször megint újabb szempontokat nyújtott. Eötvös számos gondolatot adott és még többet ébresztett, Deák egy eszmét, egy meggyőződést fogadtatott el mindenkivel.

Ennyi különbség mellett nem csoda, ha ritkán találkoztak. Eötvösnek Deák egész körében kevés jó embere volt. Csengeryt akadémiai korteskedés idegenítette el tőle, Szalay főtitkársága idejéből; Kemény föltétlen híve volt Deáknak, úgy hogy Eötvös maga alapított lapot, hogy nézeteinek elmondására tere legyen. Ez volt a *Politikai Hetilap*, melyet *Keleti Károly* szerkesztett.*

Eötvöst egyedül Andrássy kapcsolta Deák köréhez. Ő volt köztük a közbenjáró, ő közvetítette nézeteiket. Pályája második felében Eötvös olyanformán áll Deák és Andrássy közt, mint a negyvenes években Széchenyi és Kossuth között. Deák a jogfolytonosság elvét testesítette meg, mely a jövőbe vetett erős hittel tűrte a »nehéz napok-, vészterhes évek«-et; Andrássy intézmények után puhatolódzott, a melyekben Deák elve megvalósulhatna. Eötvös egyaránt hozott fel érveket Deák alapelve mellett, s igyekezett segíteni a másik munkában is. A personal-unio, melynek fönnállását bizonyította, Irország reáluniójának példája, melyre hivatkozott, tiltakozása az alkotmány-octroyálás ellen — átmentek Deák meggyőződésébe és érvelésébe s az 1867-iki kiegyezés megfogalmazásába és intézményeibe. Viszont Andrássynak ő adja a »deputált kamarák« eszméjét. Deák az elv vallására fektette a fösúlyt, Andrássy keresztülvitelén buzgólkodott, Eötvös kész-

* Történetét l. a XVII. köt. jegyzetében.

séggel segített mindkettőben. Deák tartózkodott a kormányzattól, s a kormányt csak a teendők megítélésében segítette. Andrásy mestere volt a tervnek és a tettek; Eötvös a siker biztosítékát abban látta, ha maga viszi keresztül terveit, azért készségesen vállalt tárczát Andrásy alatt. Deák idegesnek és változékonynak tartotta Eötvöst, s ő hozzá mértén az is volt; Andrásy viszont tervszerű, biztos tevékenységeért s türelmeségeért szerette, s ő hozzá képest megint ilyen volt.

A korszak eredményét Deák elvei vívták ki és Andrásy tevékenysége. Eötvösnek több része volt az előkészítésben, mint az eredményben, mert Deák nyugodtabb és higgadtabb volt gondolkodónak, Andrásy pedig tevékenyebb a gyakorlati politikában.

Eötvös politikai pályája bármilyen gazdag is eszmékben és munkásságban, e mezőre mégis valami tragikus árnyék borúl. Ugy érezzük, hogy egész életén át nem juthatott el oda, a hol valósággal helyén lett volna. A napi politika nem lehetett meg az ő tehetsége és munkássága nélkül, s alig hagyott idejéből arra, a mi életének legfőbb célja volt, s a legkedvesebb munka lehetett volna neki: a magyarság művelődésének emelésére, a jövő műveltség előkészítésére. Nem volt magyar lélek, a mely erősebb ragaszkodással csüggött volna nyugat műveltségén, a ki jobban ismerte és szerette volna költőit és művészeit, mint ő. Ha politikai munkásságát ketté vágja is a szabadságharcz éve, mindkét szakában egy eszme ragyogja be minden gondolatát és tettét, a *Reformban* és hirlapi cikkeiben, beszédeiben s a XIX. század uralkodó eszméről írt nagy munkájában egyaránt: a szabadság szeretete, a nemzet, a nép, az egyén szabadságáé, a gondolaté és az érzésé. Az ő szemében ennek nem lehetett más eszköze, mint a nevelés, a közműveltség emelése

és terjesztése. Két rövid ministersége alatt mindent megtesz, a mit csak tehet. 1848-ban törvénynyé emeli a tanszabadságot (XIX. t.-cz.), tervbe veszi a népoktatás reformját, kidolgozza az egésznek javaslatát. Az állam köteletségének nézte a népoktatást; költségeit községi adó útján kívánta fedezni, s azért állami felügyelet alatt a felekezetek- és községeknek is engedett volna befolyást. Mindenütt kötelezővé tette a magyar nyelv tanítását s elválasztotta a vallást a többi tantárgytól. Nevelési reformjai akkor pusztá tervnek maradtak, de második ministersége alatt nagyrészőket maga valósította meg. Egész szívével csüggött a nevelés kérdésén, melyben jövőnk biztosítékát látta s eszméinek zálogát, mert a művelődés fejleszti ki az egyént, az teszi méltóvá a szabadságra, az óvja meg a szabadságtól.

A tespedés szomorú korában is dolgozott a műveltség javára. Ő támasztotta fel halottaiból a megfogyott Kisfaludy-Társaságot s az ép úgy megapadt Akademiát. Második ministersége alatt ő vitte keresztül régi eszményét, a zsidók emancipációját, s ezzel együtt a görögkeleti szerb és román egyházak szervezését. 1868-ban törvényjavaslatot terjeszt elő a keresztyén hitfelekezetek egyenjogúságáról, mely még azon évben törvénynyé emelkedik (LIII.). 1870-ben beterjesztett törvényjavaslata nem csak a hazánkban már meglevő, hanem bármilyen vallás szabad gyakorlatát, s akár új felekezetek alakulását kívánja biztosítani. A mellett fejleszti az egyetemet, új tanszékeket állít és laboratóriumokat rendez be. A ki a tudomány egyik eredményének tartotta, hogy az embert képessé és érdemessé teszi a szabadságra, az védte és erősítette a tudomány szabadságát is.

Sorsa a magvető sorsa volt. Aratni nem lehet ott, ahol valaki nem vetett, de az aratásban nincs ott az a

mag, a melyből a többi sarjadt. Eötvös eszmecsirái is szétomoltak, áterjedtek, míg termést hoztak. Ez Eötvös természetéből folyt, hajlamából az elvont gondolkodásra, bátortalanságából a kivitelben. Alkotmányunk és nemzeti létünk ujjaalakulásának két fordulóján volt a vezér után a legmunkásabb és legérdemesebb, s ha az új eszméknek és intézményeknek nem ő adott is nevet és életet, az nem homályosítja el előttünk érdemét s nemes alakjának vonásait, s nem fájhat az ő lelkének, a ki érezte az emberiség összetartozását, a kinek Goethe volt kedves költője, s a ki nem kívánt más emléket eszméi győzedelmén kívül. Eszméi megtestesültek alkotmányunkban, munkássága beleolvadt mult századi történetünkbe, s alakja nem hogy homályosulna, inkább «nőttön nő tiszta fénye, a mint időben, térben távozik.» A magyar irodalom és politikai történet alakjai közt kimagasló hely az övé, s a mult század történetének buvárlója az ő munkáiban fogja megtalálni a legnagyobb események előkészítését és magyarázatát, s mindenütt ott fogja találni Eötvöst, a ki vezérlő alakja volt politikánknak, legbuzgóbb munkása társadalmi kifejlődésünknek, hirdetője az emberi jogoknak, védője alkotmányunknak, díszje a politikai szónoklatnak és publicistikának. S a mi a legtöbb: egész és nagy ember, a ki mindent meggyőződésből tett, s mindig a jót akarta.

A PÁLYA VÉGE.

Hazatérte után második ministerségéig Eötvös egészen eszméinek és családjának élt. A telet eleinte atyai birtokán, a fehérmegyei Velenczén töltötte, a nyarat a Svábhegyen. Kényelmes nyári-lakot építtetett az erdő szélén, rózsákat ültetett a ház körül, bolyongott a hegyek közt, a csonka Normafa s a Mátyás király kútja felé. Rendesen kertjében dolgozgatott. Verandájáról nagy kilátás nyílt a városra. Jobbra a Sashegy kettős orma s a Szent Gellért hegye, »büszkén hordva bársonyát, s fején, mint gondot, az új koronát.« Szemközt a várhegy, a helyőrségi templom csonka tornya, a Boldog-asszony átépített temploma, a királyi várak, s a bástya, melynek ódon házaiban a szabadságharcz ágyúgolyói feketéllnek. A hegyen túl a Duna, s habjai közt a tündérsziget, fölötte Széchenyi hídjának könnyű íve, túlhan a város, a róna, a melyre kéken leborúl az ég. Mintha egész vérző hazája tárult volna fel szemei előtt. Gyalog járt be a városba, a várhegyen át, néha Deák asztalához az Angol-királynő fogadóban, hol Deák körül együtt találta Keményt, Szalayt, Csengeryt, Trefortot, későbbi években Gyulai Pált, Lukács Mórict, s olykor a Bécsből hazalátogató Falkot is. Délelőtt rendesen kertjében dolgozott, írta röpiratait és

vezérezkikeit. Itt látogatta meg Bluntschli, a ki jól jegyezte meg, hogy e nagy kilátás hatását érezni lehet iratain.* Egészen családjának élt s gyermekei nevelésének. Szabadon nevelte őket, keveset korlátozta vágyaikat, örvendett jó kedvöknek s edző mulatságaiknak. Maga is részt vett játékaikban feleségével s Trefortékkal együtt, kivel sógorságban volt, s gyermekeik is együtt nőttek.

Falusi gazdaságával is törődött. Sokszor lement Pusztaszat-Tornyára, Békés-vármegyei birtokára, Oroszára közelében. Tisztjének rendesen megírta, mikor érkezik, de kérte, hogy jöttét ne tudassa senkivel. Vasút híján kocsin utazott; magával vitte az útra való eseséget, néhány hirlapot és könyvet, s kis jegyzőkönyvét, melybe gondolatait szokta jegyezgetni. Megérkezése után mindjárt neki indult birtokát meg nézni. Egyszerűen élt; egy kis benyiló szobában lakott az ebédlő mellett. Gazdatisztje családjával étkezett, szívesen játszott a gyermekekkel, apró ajándékokat vitt nekik, játékokat és édességet, tavasszal husvéti tojásokat. Páros cseresznyét aggatott füleikre, találós meséket mondott nekik, s esténként jól mulatott együgyű kérdéseiken s gyermekes tréfáikon. A tiszt házát körülültette rózsával; sokszor mondogatta, hogy »rózsát sohasem lehet eleget termesztetni«. Könyvet mindig vitt magával; Győri Vilmos* ott találta az ispánházban a *Revue des Deux Mondes*, a *Tudománystár* és *Uj Magyar Muzeum* füzetait, Cantu történelmét, Jósika néhány regényét, Baco *Silva silvarum sive historia naturalis* nagy munkáját, s a biblia egri fordítását, sok megjegyzéssel.

* *Geschichte des Staatsrechtes*. München, 1867. 619. l.

** B. Eötvös József egyik alföldi magánya. *Reform*, 1871. márcz. 69.—78. szám.

Itt írta 1865-ben emlékbeszédét Szalay László fölött, s több kisebb cikket is.

Később Földeákra is lejárt leányához, Návaynéhoz, s egyszer mosolyogva mondta kiadójának, Ráth Mór-nak: »Mily ellentétek! Átmegyek Szegeden és Makón, aztán betérek leányomhoz, s ott találom a falon Kaulbachot, a könyves-polezon Goethét, a zongorán Beethoven-t.« Mindig e három művészt csodálta leginkább. Bámulta Goethe mély lelkét és világos értelmét; Beethoven csodálatos művészetét, mely a lélek legtitkosabb rejtélyeit szólaltatja meg, s szerette Kaulbachot, mert Goethét illusztrálta. Aranynak is az ő *Catalauni csatáját* ígérte, mikor *Buda halálát* olvasta volt.

Karlsbadban, hova a hatvanas évek vége felé többször küldték orvosai, felkutatta Goethe emlékeit. Maga az *Alte Wiese*-n lakott, a fekete elefánthoz címzett házbán. Onnan bejárta a helyeket, a hol Goethe járt; megnézte a sziklákat, a melyek árnyában megpihent; bebarangolta a mezőt, a hol botanizált; az ő korholására tétetett a polgármester emléktáblát a házra, melyben Goethe lakott.

Egy reggel felhívta magához Ráthot, s megmutatta neki első unokája arczképét. »Születése tán az egyetlen öröm életemben, melyet nem fájdalmak árán vásároltam« — mondta a nagyapa, a ki csak a születés után tudta meg, hogy családja kis unokát várt. »Vőm már megvette a mezőhegyesi kanczát — dicsekedett boldogan kiadójának, — melynek csikaján fog egyszer a kis Návay lovagolni. Talán jobb ajándék, mint melyet én szántam neki egykori ajándéku: Goethe összes munkáinak díszkiadása.«

Mély és meleg kedély volt, a kit boldoggá tett a családi élet, elégedetté apró örömei, vidámmá játszó gyermekeinek nevetgélése. Arra született, hogy család-

jának és az irodalomnak éljen. De mindig körüte lebegett szenvedő hazájának képe, mögötte járt a politika nehéz árnya, »post equitem atra cura.« Nem ő az egyetlen, kit az irodalomtól elvont a politika. Bacon csak pihenő óráiban foglalkozhatott a philosophiával, Milton a politika miatt csak élete utolsó éveit szentelhette az irodalomnak; Chateaubriand kitünő íróból lett gyöngé politikussá. Az egyiket a hatalom vágya, a másikat a népszerűség varázsa csábította el. Eötvöst magasabb érzés vezette: a szeretet hazája és az emberiség iránt. A politika korlátozta lelke szemlélődő kedvét, megrövidítette a családi boldogság óráit, de úgy érezte, hogy minden erőre a politikában van szükség, s nem habozott a magáét is odaáldozni. Bajos kimagyarázni azt a csodát, mint történik az, hogy egy-egy lélek kötelességeket vállal az emberiség irányában. Elhagyja szüleit, s neki vág a fagyos pusztának, hogy Pestre vigye kiadni költeményeit, mint Petőfi; otthagyja az iskolát, a jövődőt, »biztos állást, meg a mi erre útnyitó«, mint Arany. Elhagyja fiatal feleségét, gögicselő gyermekeit, s megy a biztos halálba, mint Leiningen. Készséggel, szívesen hoz áldozatot idegenekért, a kiket nem ismer s nem fog ismerni soha. S idegenek, a kik sohasem látták, ismerősüknek fogják őt tartani, jó emberöknek, a kivel együtt éreznek és együtt gondolkodznak; a kinek érzésük és gondolatuk világának kifejlődését köszönik, mint akár szüleiknek; a kiket barátaiknak és tanácsadóiknak tartanak, a kik ő érettök is éltek, talán századokkal az ő születésük előtt.

Eötvös a jövődő korokért lelkének harmóniáját áldozta fel. Szemlélődő léleknek született, a kit születése, baráti köre, összeköttetései s korának viszonyai sodortak a politika terére, mint La Rochefoucauld. Eötvös is szeretett elmélyedni könyveibe, mint ez;

kedvelte a nagy szellemek társaságát; szívesen levelezett velök, mint Montalamberttel, s gyönyörűségét találta a baráti levelezésben. Abban is van valami hasonlóság, a mit ellenfeleik mondanak rájuk. Eötvösre is talál, a mit Retz bibornok mondott La Rochefoucauldra, hogy ítélete nem volt biztos a cselekvésben, s bármint igyekezett is, sohasem tudott határozott pártember lenni; hajlama mindig a közvetítésre irányult.

Épen úgy vonakodott bevallani, hogy nincs meg benne a cselekvés embereinek határozottsága, mint La Rochefoucauld, s olykor épen úgy kárhoztatta önmagában az aggodalmas elővigyázatot, a nehézkes fontolgatást, mely akaratának s a tettnek akadályaul volt. Maga is érezte magában az erély hiányát s egy barátjának azt mondta, hogy ha megkérdeznék a Házat: becsületes miniszternek tartják-e, mindenki mellette volna; ha azt kérdeznék: kívánnak-e jobb szándékú ministert, alig szólhatna ellene egy-két szavazat, de ha arról lenne szó, akarnak-e erélyesebbet, félős, hogy a Ház legnagyobb része igennel szavazna.

A napi politika komolyabb jelenségeit világosan ítélte meg, de sohasem tudott eligazodni a pártok cselszövényei s apró taktikai fogásai közt. Az eszméket tisztán látta, az embereket kevésbbé. De mikor a nemzet sorsa politikusai kezében volt, inkább akart természete ellenére politikus lenni, mint természete szerint író.

Barátai szerencsésebbek voltak a kivitelben, eszmékben ő volt leggazdagabb. Sokan voltak akkor ügyesebb politikusok, becsületesebb egy sem. Lehetek egyeseknek zajosabb sikereik, többet és önzetlenebbül nem dolgozott senki.

Ha a politikában nem volt is ment tévedésektől, ha néha nem elég gyakorlatinak, máskor túlságosan

engedékenynek látszott: érdemei mellett elenyésznek árnyoldalai. Sokan szívesen teszik szóvá a nagyok hibáit, mintha tévedéseikben keresnék ember-voltukat. Egy időben a nagy emberek tévedéseinek rejtegetése és kimagyarázása volt divat, most gáncsolásuk van szokásban, s a legkisebb gyarlóság merészen és tüntetőn áll szembe a nagyobb érdemmel. Pedig egy-egy fogyatkozás hiánya még nem megannyi erény s az egyén súlyát a két mérleg különbsége mutatja. Sallustius szerelmeskedésre használta fel barátai házát, Johnson csunyan evett, Byron lelketlenül bánt anyjával és feleségével, Voltaire vagyont szerzett mint hadi biztos, Walter Scott a Balantyneok társaságában nem épen tiszteletre méltó módon üzérkedett. De vajon csak ezt tették-e, s nem maradt utánuk semmi más, mint elmúlt emberek vett sérelmeinek emlékei? A kör vonalának elhajlása mindenesetre hiba, de a hiba nagysága az egész kör átmérőjétől függ — mondja Carlyle, — s az lehet egy czirkusz köröndje, vagy egy üstökös pályája. Mielőtt a kapitányt hajója roncsolt állapotáért korholnók, jó megtudakozni, a világ körül tett-e utat, vagy pedig csak az Ebszigetről jön.

Eötvöst is gyöngé politikusnak szokás nevezni. Bizonyára nagyobb volt benne az író és gondolkozó, de volt-e azóta politikai közéletünknek oly alakja, a kit hozzája mérhetnénk?

Munkássága diadalt aratott, élete czélja teljesült, az aggodalom, melyet hazája jövődjén érzett, elnémult a közörömben, midőn a negyvennyolczadiki törvényekben kimondott »közös-ügyek« szabályozva megvalósultak, Magyarország léte, a min Eötvös egyszer szinte két ségbeesett, s önállósága, a miért később lelkesült, biztossittattak, s Szent István koronája Ferencz József királynak és hitvesének fejére szállott. Eötvös csodálta Erzsé-

bet királynét, vonzódott hozzá finom lelkeért és költői hajlamaért, ismerte áldásos befolyását férjére. Királynénk a koronázás előtt kezdett magyarul tanulni, Falk Miksától, a kivel Eötvös élénk levelezésben állott. Falk ismertette meg a felséges asszonynyal a kitünőbb magyar munkákat, köztük a *Karthausi*-t és *A falu jegyzőjé*-t. Költeményt is sokat olvasott fel. *A méh románcza* s Eötvös *Végrendelet*-e könnyekig meghatotta a felséges asszonyt, s mindkettőt lefordíttatta németre, s elküldte nővérének, a nápolyi királynénak. Tetszett a *Zászlótartó* is, Eötvös utolsó költeménye, mely még kéziratban fölkerült a Burg kis szalonjába, hol Magyarország jövődjé királynéja tanulta új országa nyelvét.

Eötvös sokszor egyenesen úgy írta leveleit, hogy Falk révén a királyné elé kerüljenek, a ki rokonszenvezett nemzetünkkel, ismerte fájdalmait, tisztelte balsorsát, hitt jövődjében, becsülte lovagias erényeit, s érezte rajongó szeretetét. Eötvöst különösen kitüntette; egykép becsülte benne az író- és az embert. Eötvös ő benne látta azt, a kihez az uralkodó-család tagjai között a nemzet annyi gyászos század után egész szívével ragaszkodhatik. 1867 május 14-én ezt írta Falknak:

•Valamint hiszem, hogy soha az országnak nem volt királynéja, ki azt inkább érdemlé: úgy tudom, hogy soha nem volt olyan, kit így szerettek, és én a jövőhöz bizodalمامat éppen ezen érzésre alapítom. — Az érzelmek — legalább a népnél — sokkal nehezebben változnak, mint meggyőződései, s én mindig úgy voltam meggyőződve, hogy ha egy korona, mint 1848-ban a magyar, széttört, azt csak a nép szívében ébresztett nagy érzelmek lángjai forraszthatják össze. — Három századon át megkisértettük a hittet, s megpróbáltuk reménynyel is több ízben, de egy mégis hátra volt: az, hogy a nemzet a dynastiának valamely tagját

igazán, szíve mélyéből szeresse, s minthogy ezt most elértük, nem aggódom a jövő iránt.

A koronázás napján minden aggodalma eloszlik; egy nagy jövő küszöbén látja nemzetünket s egész lelkesedéssel írja: »Nem hittem volna soha, hogy öreg koromban még ily boldognak érezhetem magamat, főképp politikai események által. De a mi most történt, sok fáradságnak, hosszú küzdelmeknek és főképp számtalan keserűségnek díja, s így nem érzem magamat érdemetlennek e jutalomra.

Isten áldja meg Önt a sok fáradságáért, melylyel győzelmünk kivívásához járult. Isten áldja meg buzgó tanítványát, ki mint égi áldás jött körünkbe, s kinek arczáról egy szebb jövőnek reménye mosolyog reánk. Vele szemközt az egész nemzet költői érzésektől telik el, mert hisz csak egy valódi költészet van e világon, s ez a szeretet.«

Valóban, hosszú küzdelmek diadalma volt e nap, s e küzdelmekben senkinek sem volt nagyobb része, sikerökben több öröme, mint Eötvösnek. A nemzet és uralkodója összeforrott, mint századok óta soha. Az uralkodó jogérzete biztosította ősi alkotmányunk újabb fejlődését; a nemzet sugárzó szeretettel ölelte körül a trónt. Beláthatatlan nagy fejlődés útja nyílt meg, s a nemzet szinte mámorosan indult meg azon. Az 1848-iki ministerium tagjai közül Eötvös volt az egyetlen, a ki az új kormányban is tárczát vállalt. Akkor segített kivívni a parlamenti kormányt, most részt vesz munkásságában. Egész lelkesedéssel fogott tárczája ügyeinek rendezéséhez. (Reformjait l. a III. fejezetben.)

De a hosszú küzdelem, a sok munka és kétség megtörték gyenge testét. Betegeskedni kezdett. Nyaranta Karlsbadba küldték, régi gyomorbaja miatt. Orvosai

hiába intették pihenésre, nem tudott élni munka nélkül. »Engem a munka nem erőltet meg, nekem a munka pihenés,« — szokta mondani. Ha Pesten volt, mindennap bement hivatalába, inkább szépirodalmi munkásságával hagyott fel. Egy-egy beszélyt még írt, egy nagyobb regénybe is belefogott, de ez már töredéknek maradt. A *Nővérek* után nem írt nagyobb művet. Csak az akadémia szószékén jelent meg olykor, hogy megujtsa elhalt barátainak emlékét, s a Kisfaludy-Társaságban, melyet ő támasztott fel halottaiból.

Még egy kötetet adott sajtó alá *Gondolatok* czimen, anyja emlékének ajánlva. Kis jegyzőkönyveinek tartalmából válogatta össze kiadója unszolására. Mély és világos gondolatok ezek, melyekben egy nemes szívbenső világa tárul fel. Alapjok nem a hit és az erkölcs, mint Pascal *Pensées*-inek; inkább La Rochefoucauld maximáival vannak rokonságban. Tapasztalati igazságok gyanánt szűrődnek le a mult, a társadalom s az emberi lélek ismeretéből. De mint Pascalnál, nála is ritkák a szüksézzavú axiómák, s néha egész részletes bizonyításokat találni közöttük, s az egész könyv ép oly erővel fordul a materialismus, mint Pascalé az atheismus ellen, mint Salamon Ferencz megjegyezte. A mellett régebbi munkáit is át-átnézte. Ujra kiadta a *Reformot*, javítgatott a *XIX. század eszméiről* írt nagy munkáján; halálos ágyán is ebben lapozgatott.

1870-ben baja komolyra fordult, de azért élénken érdeklődött a képviselőház tárgyalásai s minden politikai esemény iránt. Megvásárolta az Eszterházy-képtárt s még 1871 januárjában egy nagy előterjesztést adott a Ház elé, népnevelésünk állapotáról. Már akkor nagyon beteg volt. Egész deczembert a szobában töltötte; januárban erős láz kezdte gyötörni s tüdőbajtól féltették. Mikor egy lapban betegsége veszélyes voltáról

olvasott, az láthatóan leverte. Január végén hire járt, hogy az Andrássy-ministerium válságban van, s Eötvös csakugyan be is adta lemondását, de Andrássy kértére visszavette. Az országgyűlésen még sem jelent meg többé. Baja súlyosbodott. Titkolta mintegy önmaga előtt is. Barátságosan elbeszélgetett orvosaival a tudomány haladásáról, tanintézeteinkről, a Bécsből ágyához hívott Skoda érdemeiről; de az érdemes tanár ő rajta nem tudott segíteni. Tüdőbaja kifejtett, február másodikán reggel már alig lehetett hallani szavát. Délben magához tért, ifjúságát emlegette, fiát kívánta látni, s azt mondta neki: ha tudósnek marad, boldog lehet; csak a politikába ne avatkozzék soha. — Délután elszunnyadt, szunnyadtában szállt éj a betegszobára és reá is az a nagy éj, a melyből nincsen ébredés. A csónak parthoz ért, s kormányosa kiszállt az ismeretlen parton, a hol apánk és anyánk vár mindönket; a hova rendre utánunk jönnek gyermekeink és unokáink s a hol a kifáradt vándor leteszi nehéz terhét.

Porladó teste Ercsiben pihen, a Duna partján, hol birtoka volt. Kék ég és hullongó levelű fák borúlnak sirja fölébe, s emlékoszlópa, melyet a nemzet állított nyughelye fölé, kinéz a magyar alföldre.

Nisard szerint minden irodalom két forrásból táplálkozik: a classikai és a keresztyén szellemből. Goethe mindig az elsőhöz vágyott; Eötvös az utóbbiból merített. Szépirodalmi és politikai munkáiban ez a szellem leng s a mi ebből egy modern államban és társadalomban az ő korában megvalósíthatónak látszott, mindannak megvalósítására törekedett.

Élete gazdagabb volt törekvésekben, mint sikerekben, de a munka, a melyet végzett, fenséges, s csodálatra kész. Olyannak tetszik ő előttünk, mint Danko, az orosz mese hőse, kinek népe a rengetegben élt, a honnan

nem mozdulhatott; csalit utját állta, túske megvérezte, megsápasztotta a homály, lelkét posvány gőze fojtogatta, szeme elszokott a fénytől. Vágyott a szabad mezőre, a hol szabadon jár a szél és meleg sugarak ragyognak. Danko vezette őket, s mikor rájuk szakadt az ég, kiszakította a szívét, azzal világított utjokra. És kiérték a sikságra, a hol örömtüzet gyújtott a hajnal, dúsan sarjadt a fű, szabad volt a levegő és határtalan messze láttak. Ujjongtak és örvendeztek, csak Danko rogyott le az erdő szélén, haldokolva, — s szíve még akkor is világított.

MEGJEGYZÉS.

Kötelességem e tanulmányhoz néhány sornyi jegyzetet fűzni, hogy elmondjam történetét.

Midőn b. Eötvös József munkáinak írói tulajdonjoga b. Eötvös Loránt adományából az Eötvös-alapra szállott, ez a munkák kiadásával a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaságot bízta meg, a kiadás terjesztése érdekében pedig megalakította az Országos Eötvös-Bizottságot. E bizottság a kiadó részvénytársaság adományából a M. T. Akadémiánál pályázatot hirdetett b. Eötvös Józsefnek a kiadásba illő életrajzára, egyebek közt azon föltétellel, hogy „az életrajz ne száraz adatok halmaza legyen, hanem inkább essay, mely az embernek, írónak és államférfinak s egyuttal egész korának képét nyujtsa, azon hatás rajza mellett, melyet Eötvös korától vett s korára és nemzetére gyakorolt.”

E pályázatra készült e kis munka, mert mint az egész kiadásnak sajtó alá rendezője, szinte erkölcsi kötelességemnek tartottam tölem telhetőleg elhárítani azt az esélyt, hogy a pályázat talán meddő s a kiadás életrajz nélkül maradjon. A kiadás közben bele is éltem magam Eötvös korába, közelről megismertem egyéniségét s életének egész folyását. Munkakedvemet élesztette a becsvágy, hogy kiadásom végén az életrajz is az én munkám legyen.

Az, hogy egy összkiadás kiegészítéseül volt szánva, rövidségre intett. E külsőségen kívül más alkalmi szempontot nem tartottam szem előtt. Nem volt szándékom magasztaló-beszédet írni, a mi az író munkái mellett izléses lehet nagy irodalmakban, a hol nincs hiány kritikai feldolgozásokban sem; de nálunk három évtized sem volt elegendő, hogy Eötvös komoly életrajzának megírására csak kísérlet is történt volna. Ily elfogulatlansággal láttam

munkához. Áttekinthető beosztásnak kínálkozott, ha a két szélső fejezetben fogom össze az életrajzi adatokat s a középső kettőben essayszerű ismertetést nyujtok az íróról s a politikusról. Ez utóbbi részben Eötvös eszméinek sokfélesége és fejlődése inkább rám kényszerítette a történeti egymásután figyelembe vételét s az egész nem tagozódik olyan szabad és egységes szempontok szerint, mint az íróról szóló fejtegetés.

A bírálók — Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Heinrich Gusztáv — így is kiemelték két társa közül s a jelentés úgy emlékezett meg róla, hogy „formai tekintetben kiválik, valódi essayszerű dolgozat, mely arányos szerkezetben, a legfőbb vonásokban igyekszik feltüntetni Eötvöst, úgy is mint költőt, úgy is mint politikust. Előadása élénk és tárgyyszerű. Azonban nem hiányoznak hibái és fogyatkozásai tartalmi tekintetben. Először Eötvös ifjúságát nem hiteles adatok alapján rajzolja. A szerző kritika nélkül elfogadja azokat az adatokat, melyek közkeletűek irodalmunkban, de a melyeket nagyrészt maga Eötvös megczáfolt. Másodszor Eötvösnek, a költőnek rajzában azt a hibát követi el, hogy inkább kiemeli az árny-, mint a fényoldalakat s így a költő alakja hamis világításban tűnik föl. A szerzőnek nem célja kisebbiteni Eötvöst, ugyszólva akaratlanul sodródik ide, mert vagy nem érti eléggé a vegyítés módját, vagy mert több eszméje van az árny-, mint a fényoldalak fejtegetéséhez. De hagyján, ha az árnyoldalak csakugyan azok volnának, de a szerző némely írói sajátságokat is azoknak ítél.” Ezekon kívül a bírálók szeretnének valamit olvasni a szónoki beszédekről külön s bővebb és behatóbb fejtegetést érdemelne szerintök *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című munka. Negyedszer néhány elsieltett kifejezést s a másoló hibájából származó értelmetlenséget kívánnak kijavittatni, s ha a szerző e kívánalmaknak megfelel, a bírálók hajlandók a jutalmat e munkának kiadni.

A közönség itt a kívánt átdolgozás utáni munkát veszi. A jelentés 1. pontjában kifogásolt adatokra nézve megemlítem, hogy azokat Pulszky és Falk emlékezéseiből merítettem, a kik mint egyenesen Eötvös szájából hallottakat mondják el. Átmentek azok egész irodalmunkba, így például Baráth Ferencz kis cikkébe is a *Képes Irodalomtörténet*-ben. Mégis készségesen megrostáltam ez adatokat, s most röviden csak a biztos tényekre szorítkozom.

A második pontban foglalt gáncs előbb említett komoly czélomnak talán némi túlzásából származhatott. Az volt a hitem, hogy Eötvös munkáira nézve a legszigorúbb kritika a legméltóbb s leg-

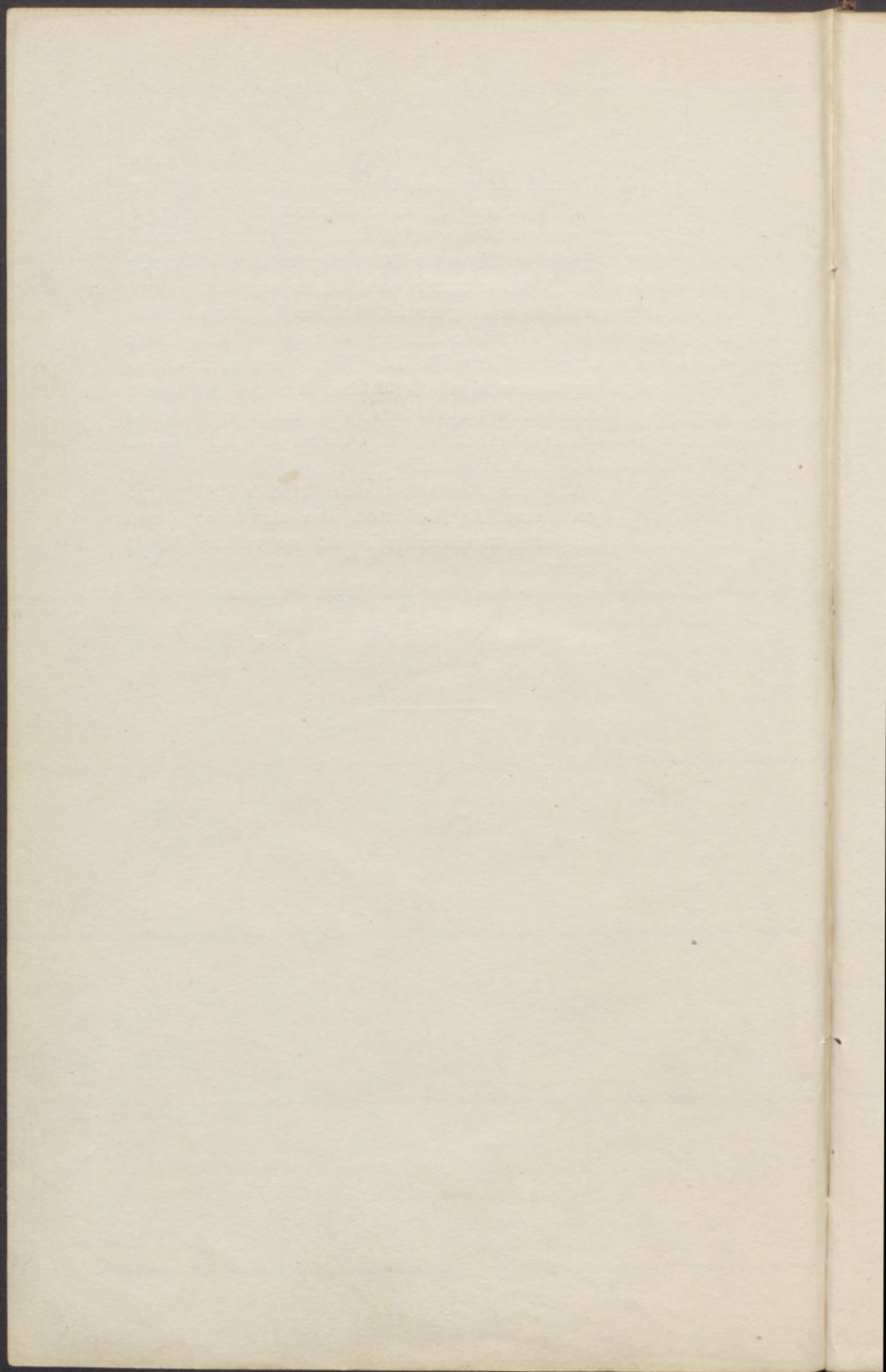

igazságosabb is. Annál könnyebben hihettem ezt, mert kegyeletes megemlékezéseknek nincsen hijával irodalmunk. Előtte az a mérték lebegett, melyet Eötvös szépirodalmi munkáira — természetesen több joggal és bizonyára több tapintattal is — Péterfy Jenő alkalmazott. A kívánságnak azért itt is engedtem, egyes kifejezéseken enyhítettem s egyetmást töröltem is, hiszen holtak munkáival szemben jóformán csak a megértetésnek és jellemzésnek van helye s én úgyis főként Eötvös egyéniségének rajzára törekedtem, nem egyes munkáinak bírálatára. A végső két kisebb jelentőségű kívánságot is teljesítettem, s a bírálók az átsimított művet a jutalomra érdemesnek találták, a kiadók pedig hozzáfűzték Eötvös munkáinak összkiadásához.

A bírálói jelentések az *Akadémiai Értesítő* 1902 és 1903 májusi füzetében jelentek meg. Az ideiktatott rész alapján az olvasó könnyebben ítélheti meg munkámat s inkább megvédheti ítéletét esetleges tévedéseimtől.

EÖTVÖS-IRODALOM.

E jegyzék csupán azon nagyobb műveket és tanulmányokat említi fel, melyekben fontos és jellemző adatokat találni Eötvös életére, irodalmi vagy politikai pályájára vonatkozólag. Teljességre ez összeállítás két okból nem törekszik. Először azért, mert azon czikkeket és bírálatokat, melyek nem az író egész egyéniségére és pályájára, hanem csupán egyik vagy másik munkájára vonatkoznak, az egyes munkákhoz fűzött jegyzetek során említettük meg, s így azokat itt ismételni fölösleges. A másik ok: hogy ha minden kis cikket, melyek vidéki ujságokban vagy iskolai értesítőkből jelentek meg, számba vennénk, nem kerülhetnénk el a kétséges értékű munkák megemlítését, melyeket a vállalat szerkesztője sem ismer, s így az olvasó a százakra felszaporodott czimek közt tájékozatlan maradna, azt sem tudná, melyikhez forduljon felvilágosításért, s legtöbbhez úgy sem juthatna hozzá egyáltalában. Inkább egy-két tájékoztató szót fűztünk némely címhez, s legalább a fontosabb forrásokból nem mellőztünk egyet sem.

I. ÉLETÉRŐL:

- Kölcsey Ferencz: *Országgyűlési napló. (Kölcsei Kölcsey Ferencz minden munkái. Harmadik bővített kiadás. 1886. VII. kötet). Többször említi Eötvöst, kivált a 10, 82, 96, 154 stb. lapokon.*
- Pulszky Ferencz: *Életem és korom. (II. kiadás. Budapest, 1884). Eötvös életére s munkáinak keletkezésére nézve fontos adatokat találni az I. köt. 64,*

82, 93, 99 (Karth.), 104 és 108 (Eperjes), 123 és 124 (szónokl.), 135 (Karth.), 138 (törvényk.), 140, 144—5 (pénzválság), 146 (btk.), 150 (Pesti Hírlap), 153, 157, 165, 171 (centralisták), 180 és 181 (A falu jegyzője) lapjain, a II. kötetben a 224 és 226 lapokon. Eötvös ifjúkorára nézve ez a főforrás, mert Pulszky legjobb barátai közé tartozott; de némi óvatossággal kell használni, a mennyiben Pulszky csupán emlékezetből diktálta e memoirejait a *Budapesti Szemle* számára.

Pulszky Ferencz : *B. Eötvös József*. Először a *Pesti Naplóban*, mint nekrológ, aztán bevezetésül e könyvben: *Babérlombok, b. Eötvös József műveiből*. Füzte mély hálája s hódolata emlékeül Vachott Sándorné. (Pest, 1871). Harmadszor Pulszky *Jellemrajzok* című kötetében (Budapest, Aigner Lajos, 1888, 1—29 l.).

Ferenczi Zoltán : *Báró Eötvös József*. Megjelent előbb a *Figyelő* XV. és XVI. kötetében, azután Aigner Lajos *Magyar Könyvesház* című gyűjteményében, 125—127. szám, 1884. Az első kísérlet teljes életrajz összeállítására. Eötvös munkáit időrendben, egyenként tárgyalja, egy sorrendben az irodalmiakat és a politikaikat, a mint következtek. Az arányosságot így nem sikerül mindenütt megőriznie. Az életrajzot csak főbb vonásokban vázolja, a levelek fölhasználása nélkül.

Ferenczi Zoltántól most van sajtó alatt Eötvös bővebb életrajza, mely a *Történeti Életrajzok* sorában fog megjelenni.

Milhoffer Sándor : *Báró Eötvös József*. Kecskemét, 1903. Öt ives füzet. Szárazon közli Eötvös életének főbb eseményeit, s munkáinak inkább kivonatát adja, mint ismertetését és bírálatát.

Ezekén kívül számos kisebb életrajza jelent meg gyűjteményes vállalatokban, és pedig: Toldy Ferencz *Magyar költők élete* II. kötetében és a *M. nemzeti irodalom történetében*; Beöthy Zsolttól a *Magyar nemzeti irodalom története és ismertetése* című

iskolai kézi könyvében s a *Magyar irodalom kis tükré*-ben Baráth Ferencz tollából Beöthy Zsolt *Képes irodalomtörténeté*-ben; id. Szinnyei Józseftől a *Magyar írók élete és munkái*-ban; Négyesy Lászlótól a *Pallas nagy lexikoná*-ban. Azonfelül is számos kis czikk a hirlapokban elszórtan. A nevezetesebbek:

Falk Miksa: *Eötvös ifjúságából. Pesti Napló*, 1871. 283. sz.

Falk Miksa: *Apróságok egy nagy ember életéből. Aradi Közlöny*, 1891. szept. 13.

Ráth Mór: *Eötvös és Goethe. Reform*, 1871. 36 és 50. szám.

Győry Vilmos: *Báró Eötvös József egyik alföldi magánya. Reform*, 1871. 78. szám.

Frankenburg Adolf: *Visszaemlékezések. Magyarország és a nagyvilág*, 1871. 9. szám.

Vadnay Károly is emlékezéseit adta ki a *Hon* 1871. évi folyamában, 28, 29. sz. Ugyanott a 166. számban Eötvös könyvtáráról találni cikket.

II. A SZÉPIRODALMI MUNKÁKRÓL.

Az említett életrajzi munkákon, irodalomtörténeti cikkeken és az egyes munkák jegyzetében felsorolt kritikákon kívül említésre méltók:

Gyulai Pál: *Emlékezésed báró Eötvös József felett. Felolvasatott a Kisfaludy-Társaság 1872 február 11-én tartott közülésében. (Emlékezésedek. II. kiadás. 1902. I. köt.). Eötvös egész pályáját felöleli, s jellemrajzát is nyújtja.*

Gyulai Pál: *Eötvös regényei. Budapesti Szemle*, 1878.

Péterfy Jenő: *Báró Eötvös József, mint regényíró. Megjelent először a Budapesti Szemle XXV. kötetében, 1881; újabban Péterfy összegyűjtött munkái I. kötetében (Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Sajtó alá rendezte Angyal Dávid. 1901.). A szépirodalmi műveken kívül a Reform-mal és a XIX. század uralkodó eszméi-vél is foglalkozik.*

Beöthy Zsolt: *A tragikum (Kiadja a Kisfaludy-Társaság. 1885.). A XIV. fejezetben szól a Magyar-*

- ország 1514-ben pórhadáról, a XV-ben Eötvös Ulászló királyáról, széptani példakül.
- Salamon Ferencz : *Két új zsebkönyv.* Eötvös költeményeiről. — *Gondolatok.* A *Gondolatok* kötetéről. Megjelent az első a *Pesti Napló* 1858. évi folyamában, a második ugyanott 1864-ben; ujabban mindkettő az *Irodalmi tanulmányok* (Kisfaludy-Társ. iadása, 1889) II. kötetében.
- Erdélyi János : *Egy századnegyed a magyar irodalomból.* (Kisebb prózái. II. 1863.) Eötvös regényeiről emlékezik meg (a *Karthausi-ról*, *A falu jegyzőjéről* és a *Magyarország 1514-ben* címűről).
- Bayer József : *A magyar drámai irodalom története.* (Budapest, 1897, a M. T. Akadémia kiadása.) Behatón tárgyalja a színműveket.
- Zilahy Károly : *Eötvös József. Magyar koszorúsok albuma.* 1863.
- Zichy Antal : *Eötvös József emléke.* (Budapest, 1878.)
- Beöthy László : *Báró Eötvös József, mint regényíró. Egyetemes Könyvtár.* Szerkeszti Ferenczy József. (Győr, évszám nélkül.) A munka három szakaszra oszlik : I. Eötvös és kora. II. Regényei. III. Eötvös mint regényíró általában.
- Fülöp Adorján : *Eötvös költészetéről. Figyelő.* 1876.
- Bodnár Zsigmond : *Eötvös József irodalmi dolgozatai.* 1878.
- Kisebb cikkeket irtak róla : Hegedüs István a *Család és iskola* 1881. évi folyamában, Bánóczy József az *Ország-Világ*-ban (1880) Ferenczy József a *Magyar Helikon*-ban, (II. 2.).

III. POLITIKAI PÁLYÁJÁRÓL :

- Lónyay Menyhért : *Emlékeszéd b. Eötvös József fölött* (A M. T. Akadémia *Évkönyvei.* XIII. 1872.) Eötvös pozsonyi éveiről és politikai irányáról szól.
- Trefort Ágoston : *Br. Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkájáról.* (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. Kiadja a M. T. Akadémia.

- VII. k. 5 szám. 1882). Érdekesen ismerteti Eötvös külföldi tartózkodását s államtudományi nagy munkájának keletkezését és alapelveit.
- Csengery Antal : *Báró Eötvös József. Először a Szónokok és statusférjak könyvében, utóbb a Történelmi tanulmányok és jellemrajzok kötetében ; legújabbban az Olcsó könyvtár-nak Jellemrajzok című füzetében. (383. sz). Különösen Eötvös centralisáló törekvéseihez és külföldre menekülésének indokaihoz szolgáltató becses anyagot. Levéltöredékekkel.*
- Kónyi Manó : *Beust és Andrássy 1870 és 1871-ben (Olcsó könyvtár, 717—718. sz.). Eötvös második ministerségére vet világot. Ez években Andrássy távolléte alatt Eötvös helyettesítette a miniszerelnököt, s a kormány részéről ő levelezett vele. Kónyi nagyérdekű leveleket is közöl.*
- Concha Győző : *Politika. (Budapest, 1895). Számos helyen idézi és bírálja Eötvös munkáját a XIX. század uralkodó eszméiről.*
- Falk Miksa : *Báró Eötvös József életéből.*
- Falk Miksa : *Báró Eötvös József és az 1867-iki kiegyezés. Mindkét tanulmány a Kor- és jellemrajzok kötetében (Budapest, 1903). Nagyon sok levéllel.*
- Beksics Gusztáv : *A magyar doctinairek. (Budapest, 1882). Eötvös első ministerségét megelőző munkásságára nézve számos adatot és szempontot nyújt.*
- Viszota Gyula : *A Kelet Népe történetéhez. (Budapesti Szemle, 1903. november). Eötvösnek az e gyűjteménybe átvetten kívül egy másik levelét is közli, mely azonban csak a cikk megjelenése s a levelek kinyomatása után került kezembe.*
- Ivánka Imre : *Nemzetiségi kérdés. Pesti Napló, 1861. okt. 16, 18, 23, 27. sz.*
- Asbóth János : *Irodalmi és politikai arcképek. Budapest, 1876.*
- Molnár Aladár : *Báró Eötvös József életéből. Pesti Napló, 1872. 295., 297. sz. Töredék egy el nem készült*

- nagyobb munkából, mely a magyar tan-
ügygyel foglalkozott volna.
- Molnár Aladár : *B. Eötvös József népnevelési jelentése. Reform,*
1871. ápr. 22., 110. szám.
Felhívás népnevelési egyletek alakítására. Pesti
Napló, 1867. aug. 7. (Eötvös aláírásával, de
nem az ő tollából.)
- Szász Károly : *Népnevelési egyletek. Pesti Napló, 1867. aug.*
10. és 11.
Az alakulandó népnevelési egyletek terveirajza,
Pesti Napló, 1867. aug. 8.
- Azonfelül számos monographiában és történelmi munkában találunk jellemző adatokat Eötvös politikai pályájához. Így különösen :
- Kónyi Manó : *Deák Ferencz beszédei-nek I—VI. kötetében,*
hol Eötvösnek számos levele is közölve van.
- Lederer Béla : *Gróf Andrássy Gyula beszédei-nek kiadásá-*
ban, mely szintén közöl leveleket, de külön-
ben is sokszor megemlékezik Eötvösről.
- Nagyobb történelmi korszakokkal foglalkozó művekben, minők :
- Marczali Henrik : *A legújabb kor története. (Budapest, 1892.)*
- Ballagi Géza : *A nemzeti államalkotás kora. (A magyar nemzet*
története. Szerk. Szilágyi Sándor. IX. k.)
- Márki Sándor és Beksics Gusztáv : *A modern Magyarország (1848—*
1896.) (A magyar nemzet története. X. k.).

TARTALOM.

	Lap
I. A KIFEJLŐDÉS	1
<p>Születése. Első környezete : anyja és atyja ; nevelője. Barátai. Szalay László. Tanárai. Horvát István és az irodalmi körök. Kazinczy. Az irodalom és hazafiság kapcsolata. Széchenyi. Az 1882-iki diéta. Az országgyűlési ifjúság. Kölcsey. Eötvös hivatalnoki pályája. Külföldi útja. Az eperjesi írói kör. Trefort. Irodalmi munkásság. <i>A karthausi</i>. Házassága. Az író és politikus.</p>	
II. A KÖLTŐ	22
<p>Fellépése az irodalomban. A költemények és színművek. A kor hatása társadalmi és történeti regényeiben. Írói elve és célja. Ez elv hatása írói egyéniségére. A képzelet korlátozása. Képzeletét érzése pótolja. Érzésének befolyása eszméire, a tárgyválasztásra, a cselekményre, a stílusra, az alakokra. Az alakok érzelmei. Az érzelmek két határa, a szenvedély és naivság. A népi alakok. Eötvös sarkasmusa. Szépirodalmi munkáinak értéke a lélektan és a korszerűség szempontjából. Gondolatgazdagsága. Műveinek közös alapeszméje. Helye kortársai közt.</p>	
III. A POLITIKUS	48
<p>Az 1839/40-iki országgyűlés. Eötvös mint szónok : előadása, tárgyismerete, taktikája, tárgyai. Állása Széchenyi és Kossuth között. A centralisták. Törekvéseik célja :</p>	

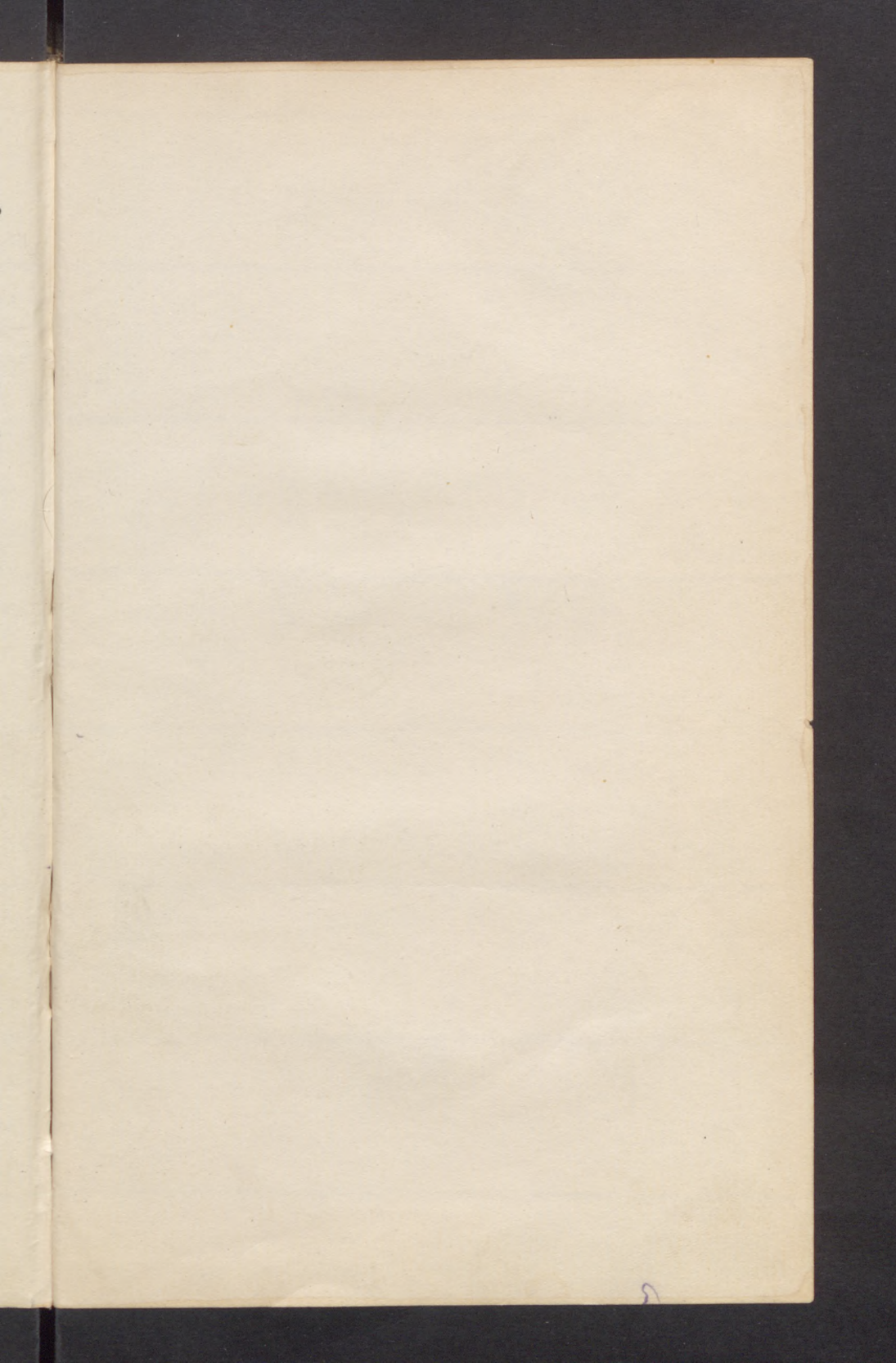

felelős parlamenti kormány és népképviselő. A *Pesti Hírlap* és a *Reform*. Első ministersége. Menekülése. Külföldi évek. A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra; keletkezése, tárgya, fejtegetései, kritikája. Laboulaye, Cherbuliez, Kemény Zsigmond, Trefort és Csengery véleménye. A német röpiratok. Viszonya Deákhoz és Andrássyhoz. Második ministersége.

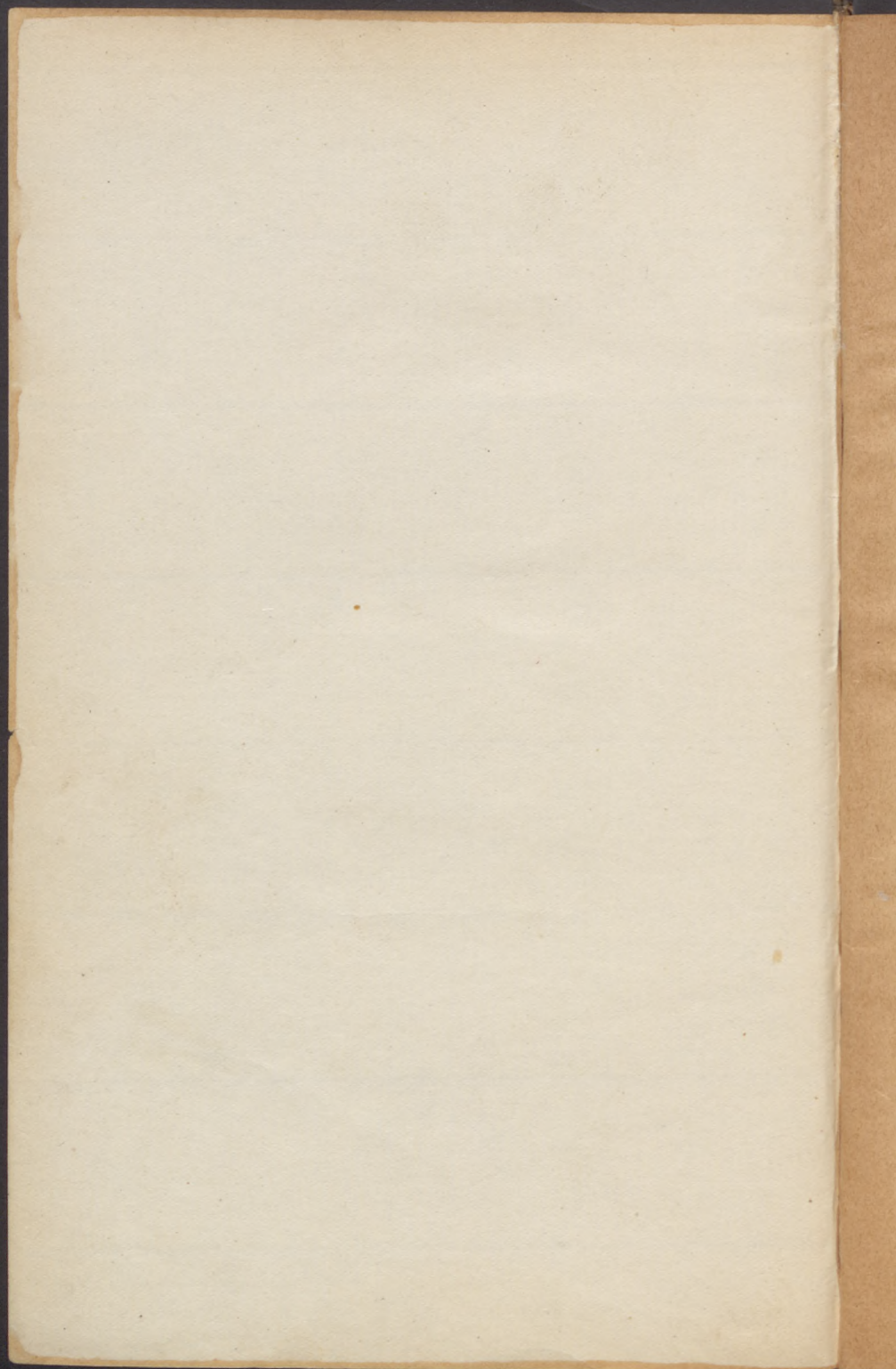
IV. A PÁLYA VÉGE	88
Eötvös családja körében. A Svábhegy és Pusztaszent-Tornya. Karlsbadi fürdőzése. Kedélye. A koronázás. Utolsó könyve, a <i>Gondolatok</i> . Pascal és La Rochefoucauld. Az utolsó napok. A vég.	
Megjegyzés	99
Eötvös irodalom	103

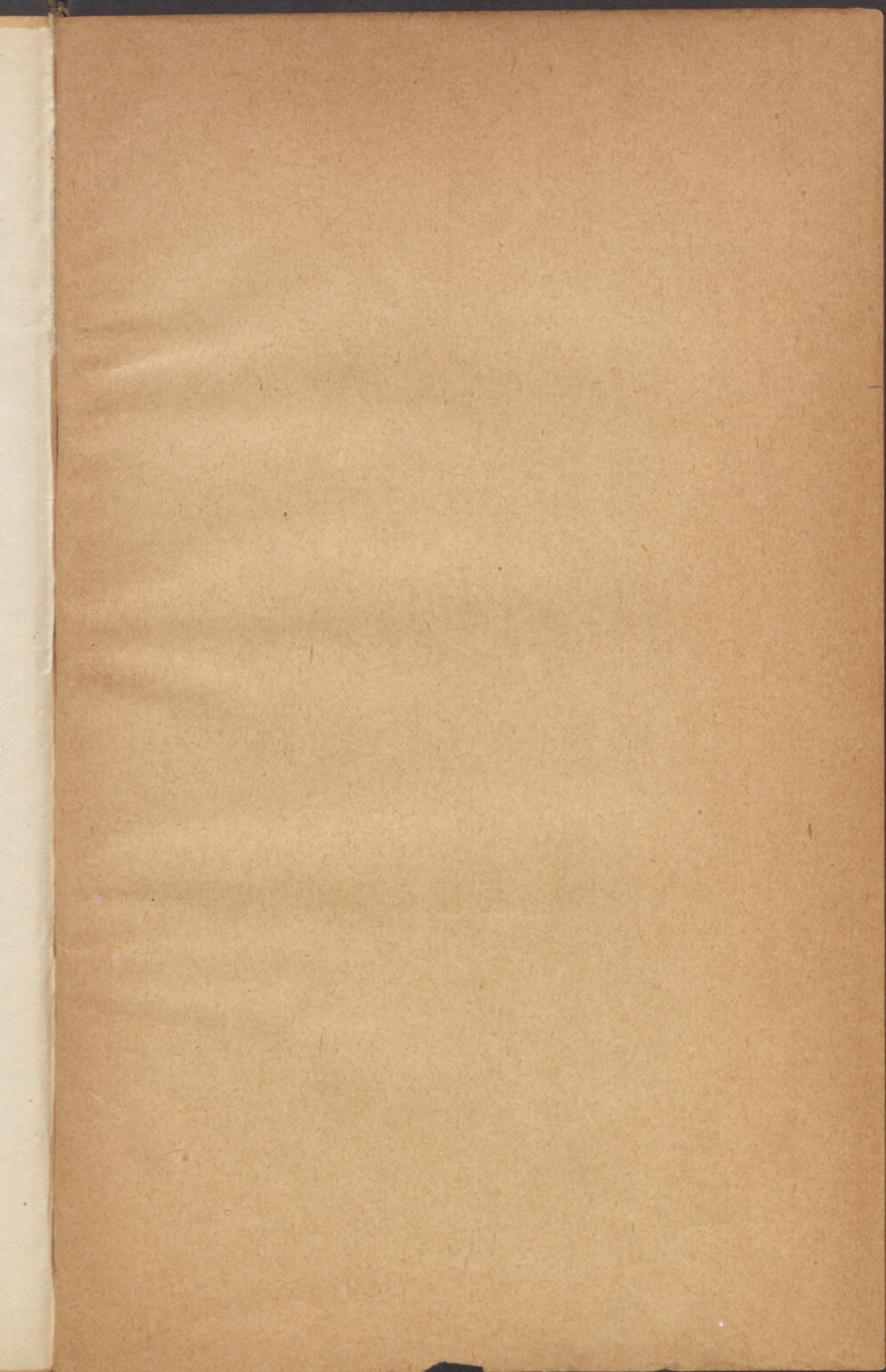

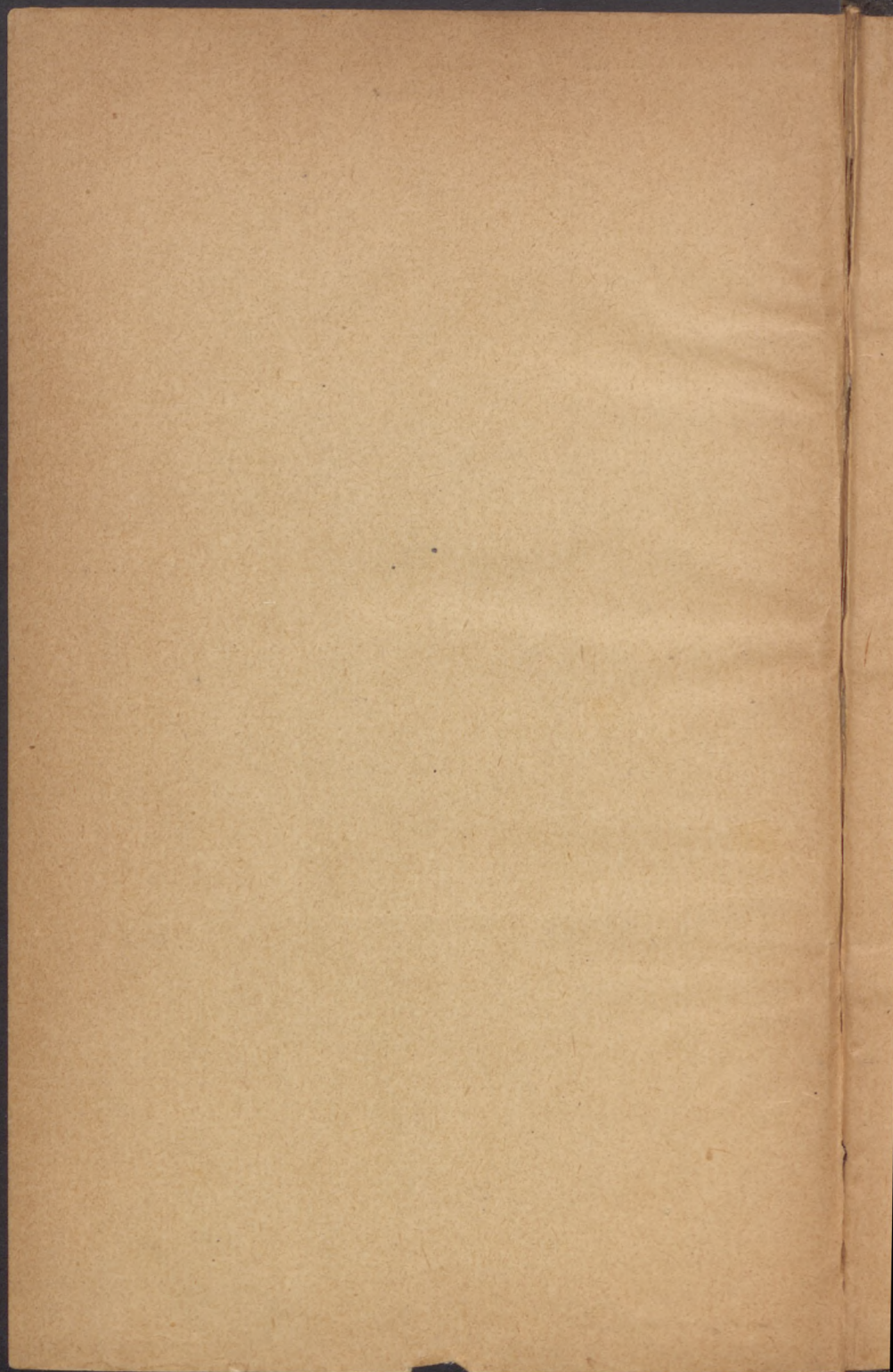

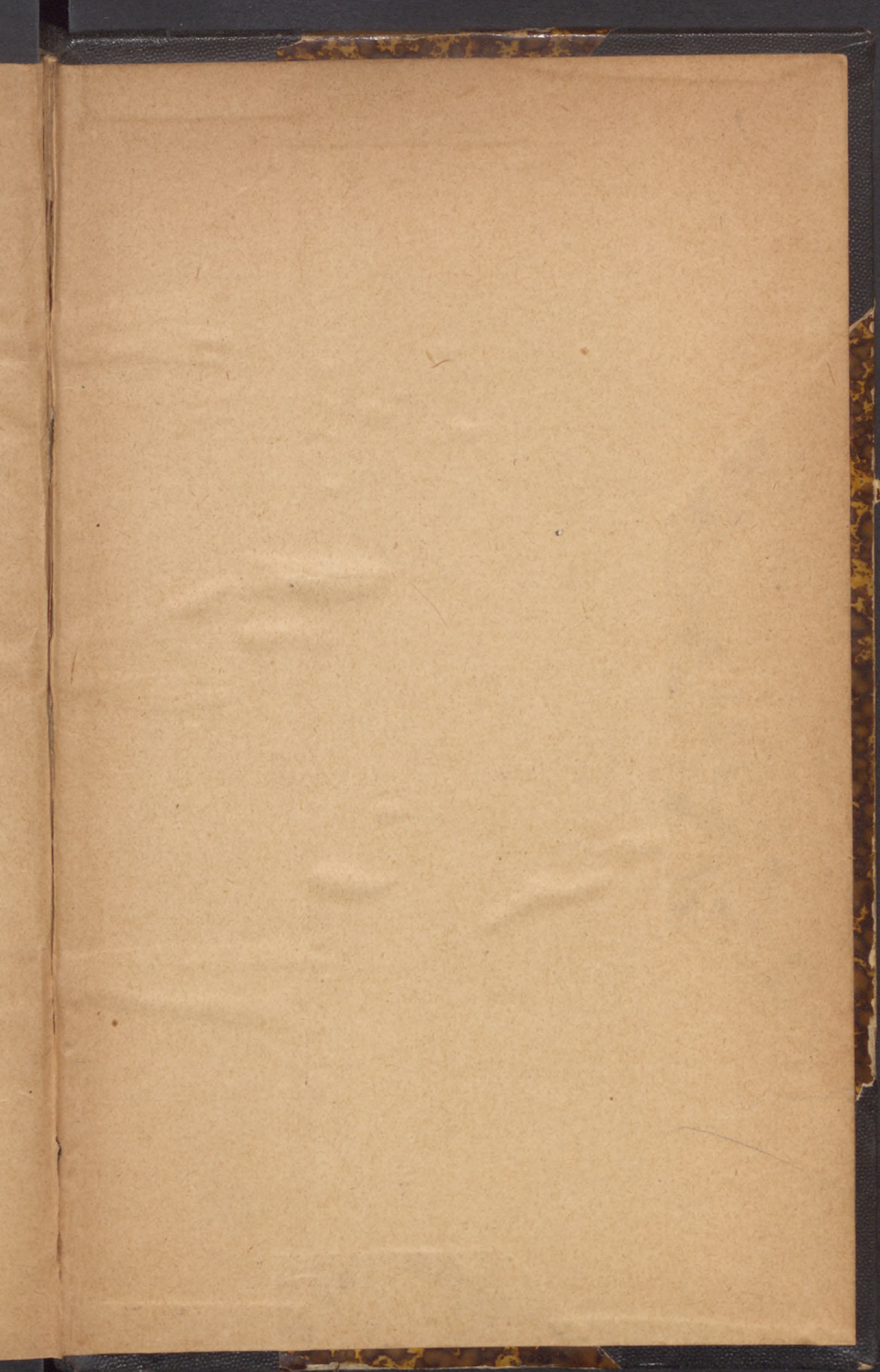

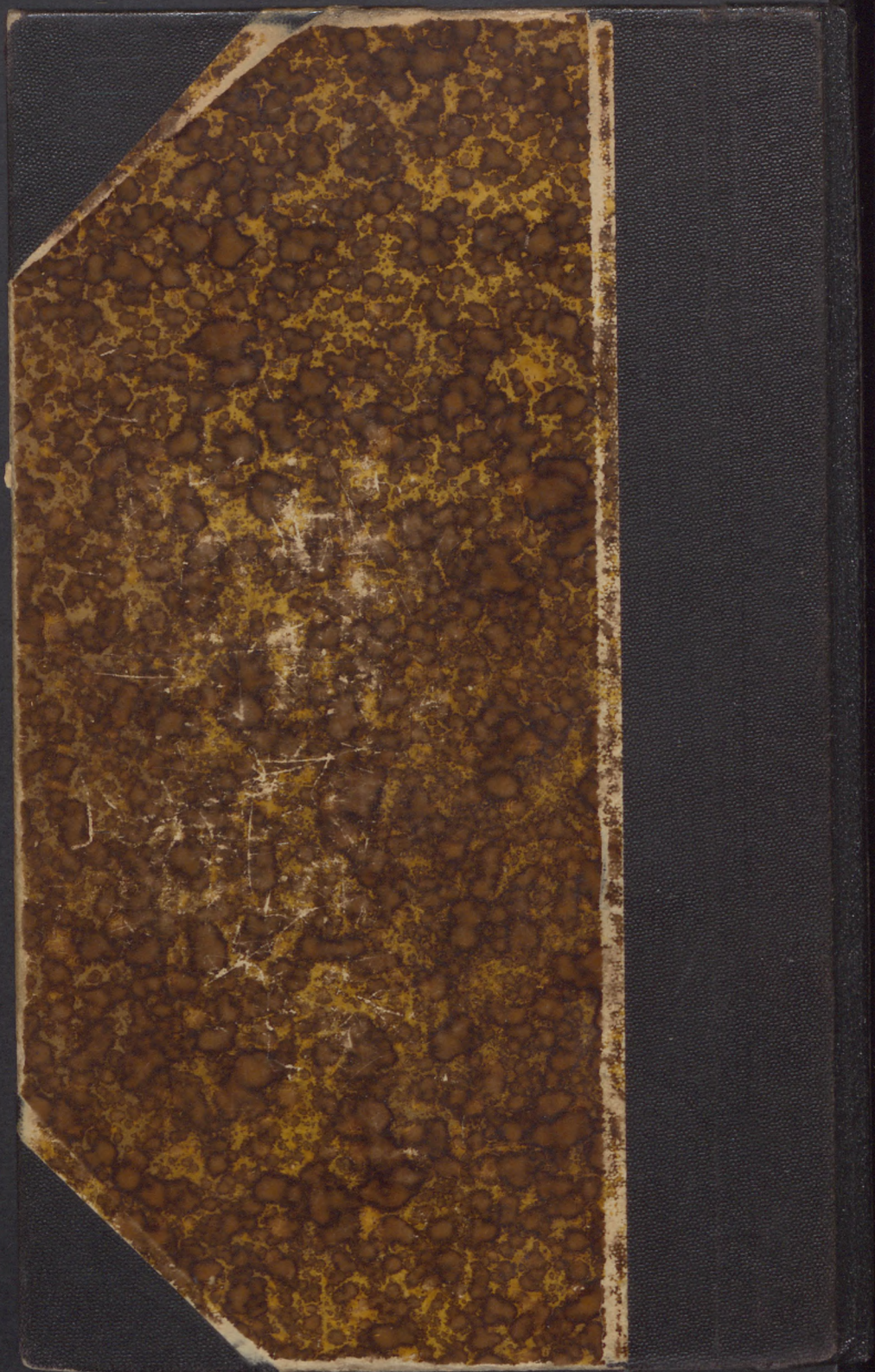

Voinovics

Br.

Eötvös

József

N. M.